

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Острозька академія»

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки

Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

**«Київська стратегічна наступальна операція восени
1943 року»**

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-61

спеціальності 032 Історія та археологія

освітньо-професійної програми

«Історія та археологія»

Верховцев Василь Романович

Керівник – доктор історичних наук,

професор Смирнов Андрій Іванович

Рецензент – кандидат історичних наук,

Корнійчук Любов Володимирівна

Робота допущена до захисту

(протокол № __ засідання кафедри історії від _____ 2022 року

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ВІД ВОЛГИ ДО ДНІПРА. ЯК КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ СТАЛА МОЖЛИВОЮ.....	10
1.1. Передумови битви.....	10
1.2. Сили сторін.....	20
РОЗДІЛ 2. БИТВА ЗА ДНІПРО. ФОРСУВАННЯ І СТВОРЕННЯ ПЛАЦДАРМІВ.....	32
2.1. Форсування ріки.....	32
2.2. Букринський плацдарм.....	39
2.3. Лютізький плацдарм.....	51
РОЗДІЛ 3. ВІДХІД НІМЦІВ І ЗВІЛЬНЕННЯ МІСТА.....	58
РОЗДІЛ 4. НАДСЛІДКИ БИТВИ.....	65
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність теми. Війна за свободу українського народу завжди була важкою і виснажливою. Після утворення СРСР та політики комуністичної влади, українське суспільство було позбавлене можливості воювати так як тоталітарний режим зробив усе можливе, щоб залякати, знищити національні рухи, створити суспільство покірних людей, трудівників комунізму. Голодомори, висилки, репресії тощо змусили народ схилити голови і терпеливо чекати під гучний вислів Й. Сталіна «жити стало краще, жити стало веселіше». Більшість українського населення до часів Другої світової війни було більш ніж переконане, що гіршого ніж Союз, в складі якого знаходилася Україна, бути не може, але в голос про це ніхто не говорив, адже в роки СРСР навіть стіни вміли слухати.

Після початку Другої світової війни Україна була повністю окупована німецькими військами. Україна в роки війни була двічі пограбована, спочатку з неї вивезли все можливе за вказівкою радянської влади, а тоді те ж саме робили нацисти, а те, що не можна було вивезти – спалювали. Ніхто не зважав на те, що на українських територіях залишалися живі люди.

Якщо за два десятиліття українці змирилися з радянською владою, то миритися з нацизмом не збиралися. Велика кількість українських чоловіків одразу стала до лав Червоної армії, а частина – стала партизанами. Навіть старі і діти допомагали рити окопи, допомагали всі, хто чим міг. Відважність українського народу в роки Другої світової війни важко переоцінити, адже це була велика самопожертва в ім'я своєї нації.

Київська стратегічна наступальна операція 1943 р. увійшла в історію Другої світової війни як складова частина стратегічних операцій на радянсько-німецькому фронті, взірець військового мистецтва, котра заклала початок не тільки визволенню Правобережної України, а й остаточному звільненню всієї території України від ворога. Київська наступальна операція стала складовою битви за Дніпро. Але визволяти столицю України було особливо складно, адже і

радянській і німецькій стороні була добре відомою ключова роль Києва. Для вищого радянського командування, яке очолював Й. Сталін обов'язковим було зайняти Київ до чергової річниці Жовтневої революції. Проте, нікого не цікавило, які для цього необхідно буде докласти сили, адже Ставка лише давала накази, а як вони виконувалися на полі бою – це уже була відповідальність генералів, офіцерів та завдання особового бойового складу – мобілізованих підлітків, інвалідів, людей похилого віку, іншими словами, усіх, хто міг тримати зброю.

Форсування Дніпра під час визволення Києва та наступ радянських військ з 23-х плацдармів, а особливо з Букринського – це трагедія для всього українського народу, в якій було втрачено сотні тисяч відданих українських синів. Одночасно, це доказ безжалісного та жорстокого керівництва, несправедливих наказів, промахів у воєнних операціях. Варто навести лише приклад того, як змушували форсувати Дніпро. Тисячі солдатів потонули в холодній річці, так і не діставшись цілі.

Занадто серйозні складнощі постали перед радянськими військами. Правий берег Дніпра – високий і крутий, порізаний балками і ярами. Висота його досягала 60-80 м, тоді як біля Григорівки – 150 м.¹ Якраз на високі кручі правого берега Дніпра повинна була опертись, у відповідності до розрахунків гітлерівців, система укріплень «Східного валу», наказ про будівництво яких було видано 11 серпня 1943 року. А. Гітлер, виступаючи в Берліні, заявив: «Скоріше Дніпро потече назад, ніж росіяни перетнуть його – цю могутню водну перешкоду завширшки 700-800 метрів, правий берег якої – це ланцюг безперервних дотів, природна неприступна фортеця».²

Радянським військам необхідно було форсувати Дніпро з ходу. Командування А. Гітлера вважало, що ні одна армія в світі не спроможна перетнути таку велику водну перешкоду з ходу, і розраховувало, що радянським

¹ Рамазанов Ш. Ш. Київська стратегічна наступальна операція / Ш. Ш. Рамазанов // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 46. – С. 179.

² Бойко Н. Букринська наступальна операція очима очевидців / Н. Бойко // Красзнавство. – 2014. – № 3-4. – С. 119.

військам потрібно буде для підготовки щонайменше декілька місяців до форсування Дніпра.³ Насправді ж військам Червоної Армії відводилося на вказану підготовку трішки більше 10 днів. Солдати розуміли, що вони йдуть на смерть, і багато очевидців тих подій стверджують, що вижили чудом, керівництво робило все можливе, щоб у битві з німцями загинуло багато людей. К.К. Рокоссовський – командуючий Центральним фронтом пропонував наступати на Київ із тих плацдармів, що були захоплені його військами ще у вересні 1943 р. в районі с. Нові Петрівці, Лютежа, Вишгорода. Проте, М. Ватутін і Г. Жуков переконали Й. Сталіна, що наступ з Букрина більш доцільний, що спричинило великі втрати.⁴

Через відсутність достатньої кількості зброї, солдатам давали по пів цеглини і відправляли в бій, за спиною цих солдат наготові були свої ж побратими, які із зарядженою зброєю в руках були готові стріляти в тих, хто відмовився б йти в бій. Вибір був не великий – або померти, як герой або померти, як дезертир. Страшна правда стосовно визволення Києва криється в тому, що це був ще один геноцид українців. Як відомо, Київ був визволений 6 листопада 1943 року військами 1-го Українського фронту під командуванням М. Ватутіна. Після цієї грандіозної операції відкрився шлях на Правобережжя, німці втратили важливий стратегічний пункт і надалі лише продовжували свій відступ.

Повернемось до наших часів. 24 лютого 2022 року о 04:00 Путін оголосив про «спеціальну військову операцію» в Україні. Майже одночасно в Києві, Одесі та інших великих містах почули та побачили вибухи. Розпочалася широкомасштабна російсько-українська неоголошена війна. Росія веде війну, не зважаючи на жодні міжнародні конвенції та договори, вона ігнорує підписані з Україною договори та протоколи і, при цьому, активно поширює аморальну інформацію про «український нацизм». Президент Росії Володимир Путін 24 лютого оголосив про початок спецоперації з метою «демілітаризації» та

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1975. –Т. 2. – С. 321.

⁴ Король В. Ю. Історія України / В. Ю. Король. – К.: Вид. центр «Академія», 2005. – С. 388.

«денацифікації» України. Російські війська розпочали свій наступ по чотирьох основних напрямках, а саме: з півночі – в напрямку Києва, з північного сходу – в напрямку Харкова, з південного сходу – з території Донбасу та з півдня – Криму. Російський диктатор був переконаний, що Україну він зможе захопити за кілька днів. Проте, українська сторона зустріла ворога вогнем та відкритим протистоянням, відважною боротьбою за кожен сантиметр української землі.

Сьогодні в Росії постійно ведеться пропаганда та шириться дезінформація про спеціальні інсценування, які роблять ЗСУ, про те, що, нібито, це українські війська бомбардують житлові будинки та катують російськомовне населення, про необхідність продовження та посилення спеціальної військової операції заради «порятунку російськомовних дітей Донбасу». Така пропаганда має на меті, з однієї сторони, очистити свою репутацію, приховати злочини, а з іншої – посилити ненависть до українців і, за рахунок добровольців, збільшити кількість своєї армії. Щодо армії, то російська влада активно вербує ув'язнених. Співвласник ПВК «Вагнер», наближений до Володимира Путіна російський олігарх Євген Пригожин, коментуючи повідомлення про вербування ув'язнених для участі у війні в Україні, запропонував незгодних із таким вербуванням, відправити на війну своїх дітей.⁵ Також, 21 вересня 2022 року в Росії було оголошено про часткову мобілізацію. І знову, як в 1943 році до лав російської армії вербують усіх, кого тільки можуть. Мобілізовані солдати, як і в роки Другої світової війни, є не більше ніж «гарматним м'ясом», яке, за повідомленнями соціальних мереж та ЗМІ, часто знищують самі ж російські солдати. Тактика російської війни – брати ворога не силою, а кількістю є особливо схожою рисою між сьогодношньою війною та війною 1943-го року. Українцям у Другій світовій війні довелося воювати з німецьким фашизмом, а сьогодні доводиться відбивати наступ російського фашизму. Українці відвоювали Київ та всю Україну в ХХ столітті і обов'язково зможуть це зробити і в ХХІ.

⁵ Тищенко К. Пригожин про вербування ув'язнених на війну в Україні: Або зеки, або ваші діти [Електронний ресурс] / К. Тищенко // Українська правда. – 2022. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/16/7367677/>

Й донині Київська наступальна операція 1943 р. лишається предметом жвавих наукових дискусій. Нині налічуються тисячі робіт загального характеру, що розглядають Київську наступальну операцію побіжно, а також десятки історичних студій, які присвячені безпосередньо боротьбі за Київ у 1943 р. На превеликий жаль, більшість наукових робіт написана на російській мові і сьогодні в загальному доступі вони не доступні, однак, потреби сучасної історичної науки свідчать про необхідність здійснення глибокого історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 р. Чимало праць було знищено ще в часи існування самого СРСР з метою приховування злочинів радянського керівництва. Так чи інакше, але Київська наступальна операція залишається не до кінця дослідженою сторінкою в історії України, що, власне, і актуалізує тему кваліфікаційної роботи.

Історія вивчення теми представлена численними працями українських та російських дослідників, а також деякими напрацюваннями західних авторів, особливо німецьких. Багато праць даної тематики присутні в дослідженнях українських науковців, а саме: В.Г. Бережинського, що детально розглянув етапи Київської наступальної операції 1943 року; Н. Бойко, у працях якого наводиться розгорнута картина боїв на Букринському плацдармі восени 1943 р. й надається аналітично-критична оцінка. Окрім того, вагомим значення важливе значення має дослідження документальних матеріалів й свідчення очевидців та учасників битви вказаним науковцем; Б. Громчак й Н. Левицька, які розкрили деталі битви за Київ; Н. Еронин, що навів статистичні дані битви за Дніпро; В.І. Кидонь, чия дисертація присвячена комплексному дослідженню історіографії Київської наступальної операції 1943 року; Ю.В. Король, що детально проаналізував героїзм й трагедію битви за Дніпро; О. Лисенко та Р. Пилявець, які здійснили спробу нової концептуальної візії Битви за Дніпро у Другій світовій війні; Ш.Ш. Рамазанов, який детально розкрив хід події Київської наступальної операції 1943 року, зазначивши, що остання не має аналогів з-поміж інших операцій всесвітньої історії та низка інших науковців.

Надзвичайно важливими є спогади учасників та очевидців подій Київської наступальної операції. Незважаючи на наявність певного наукового доробку з цієї проблематики, можна стверджувати, що питання Київської наступальної операції є актуальним і, на жаль, недостатньо висвітленою у вітчизняній історичній науці.

Мета роботи – на основі доступних джерел та аналізу оперативних і бойових документів, наукової літератури, статей відтворити максимально повну, неспотворену, неупереджену картину подій, визначити характерні риси й особливості Київської наступальної операції восени 1943-го року.

Поставлена мета зумовлює необхідність виконання наступних **завдань** у роботі:

- визначити передумови проведення Київської наступальної операції;
- охарактеризувати радянсько-німецькі сили в людському та технічному співвідношенні;
- дослідити особливості форсування Дніпра в ході Київської наступальної операції;
- розкрити зміст наступу радянських військ з Букринського плацдарму;
- висвітлити роль та значення захоплення Києва з Лютізького плацдарму;
- з'ясувати хід подій під час виходу німців зі столиці України та звільнення міста;
- проаналізувати наслідки Київської наступальної операції.

Об'єктом дослідження є Київська наступальна операція 1943-го року.

Предмет дослідження – передумови, хід та наслідки Київської наступальної операції 1943-го року.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період осені 1943-го року. Вибір нижньої хронологічної межі обумовлений початком операції визволення

Дніпра. Верхня хронологічна межа – листопад 1943 р. звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників.

Географічні рамки дослідження – територія УРСР у кордонах 1943-го р., а саме – Київська область, Лівобережна та Центральна Україна.

Методи дослідження. При вивченні операції звільнення Києва в 1943-му році було застосовано принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі використано принцип об'єктивності, який нерозривно пов'язаний з принципом історизму у дослідженні Київської наступальної операції. Принцип системності надав можливість побудувати дослідження за чітким планом, що зумовило цілісний характер роботи та взаємопов'язаність усіх його частин. Метод аналізу мав істотне значення для розуміння форм, напрямів, головних тенденцій процесу форсування Дніпра, створення плацдармів для звільнення української столиці, а також виявлення проблемних моментів, що гальмували дану операцію та ключових чинників впливу на цей процес. Використання історико-хронологічного методу дало змогу розглянути події у хронологічній послідовності, динаміці їх розвитку та з'ясувати їх сутність і особливості основних етапів звільнення Києва упродовж окресленого періоду. При написанні роботи був використаний діалектичний метод. Він полягає у трактуванні радянської термінології, яка використовувалася під час воєнних дій. Таким чином, глибоке та всебічне дослідження Київської наступальної операції, з'ясування її сутності, динаміки та повне здійснення можливе лише за умови використання відповідного теоретичного та методологічного інструментарію.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження та складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків. Загальний обсяг роботи 84 сторінок, з них основного тексту – 74 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ВІД ВОЛГИ ДО ДНІПРА. ЯК КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ СТАЛА МОЖЛИВОЮ

1.1. Передумови битви

Друга світова війна стала справжньою трагедією для усіх її учасників – як для тих держав, які стали ініціаторами війни, так і для тих, які стали жертвами чи союзниками сторін. Особливо жорстокою та несправедливою війна стала для українського народу, який через низку обставин був позбавлений власної держави та опинився в епіцентрі бойових дій.

Нацистська агресія стала неочікуваною для радянського керівництва і буквально за досить короткий проміжок часу вся Україна була окупована німецькими силами. Жорстокість німців не мала меж та вражала своєю ненавистю до євреїв, ромів та слов'ян. Скрізь було влаштовано табори смерті «гетто», без будь-яких підстав відбувалося виселення, пограбування, розстріли. Нацизм приніс небачені руйнування на українські землі.

Під час наступу німецьких військ, українські війська з особливою відвагою обороняли кожен клаптик рідної землі, але через відсутність належного військового керівництва (як відомо, більшість воєнного командного складу було репресовано в період «Великих репресій» 1937-1938 рр.), це було вкрай важко, оскільки лише 7% командного складу мали вищу освіту.⁶

Радянські військові частини, порівняно з Німеччиною, були недостатньо обороноздатними. Також, важливо зазначити і те, що вище радянське командування у роки війни – Державний комітет оборони (ДКО) на чолі з Й. Сталіним не мало жодного уявлення про те, як вести війну і часто вказівки ДКО заводили армію в оточення або ж змушувало обороняти до останнього те чи інше

⁶ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль ; заг. ред. В. А. Смолія; Ін-т історії України НАН України. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С.36.

місто і, внаслідок цього, значна частина виснаженої радянської армії знищувалася добре озброєними нацистськими частинами.

Яскравим прикладом помилок влади стала оборона столиці УРСР Києва. Оборона міста тривала 72 дні з 11 липня по 19 вересня 1941 року.⁷ Оборону міста керував генерал Михайло Крипонос, який керував Південно-Західним фронтом. Навколо міста було створено 3 лінії оборони. На допомогу армії в столиці сформували 13 винищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення більш як 32 тисячі осіб. Лише 17 вересня Й. Сталін дозволив покинути Київ, але вже було надто пізно. В оточення потрапило близько 665 тисяч бійців і командирів, значна частина з яких на чолі з самим М. Крипоносом – загинула.⁸ Це була найбільша поразка Червоної армії у цій війні, коли чотири армії опинилися в «котлі».

Київська наступальна операція, як відомо, була складовою частиною битви за Дніпро і, водночас, її найголовнішою метою, адже Київ – це столиця УРСР і відбити його у нацистів було одним з ключових завдань Й. Сталіна.

22 липня 1942 року німецька армія зайняла Свердловськ, таким чином вся територія України опинилася під нацистською окупацією. «Новий порядок», масові страти та знущання вселили люту ненависть українців до німців і, хоча ще недавно українське суспільство страждало від комуністичної влади, але внаслідок німецької окупації більшість чоловічого населення стало до лав Червоної армії. Війна мобілізувала український народ, кожен розумів, що лише спільними зусиллями є можливим вибити ворога.

Переломним моментом у війні і, водночас, головною передумовою до Київської наступальної операції стала Сталінградська битва. Наступ німецьких

⁷ Панчук І. Історія України. Комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання і державної підсумкової атестації / І. Панчук. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2017. – С.352.

⁸ Сушко О. О. Народне ополчення липень-вересень 1941 р. Участь загонів народних ополченців в обороні Києва/ О. О. Сушко, І. В. Мелешенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : [збірник наукових праць] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С. 335.

військ на Сталінград розпочався із Харківського напрямку. Німецькі війська форсували Сіверський Донець і Дон. Сталінградська битва тривала із 17 липня 1942 року до 2 лютого 1943 року.⁹ У ході Сталінградської епопеї Червона армія вперше застосувала максимально високу щільність снайперського вогню, набула досвіду в ході вуличних боїв, застосувавши тактику ведення бою на мінімальній відстані від переднього краю оборони противника; вперше за роки війни контрнаступ 19 листопада 1942 р. розпочався із масштабної артилерійської підготовки, тривалість якої сягала на різних ділянках прориву від 40 до 80 хвилин при щільності артилерії від 70 і більше гармат та мінометів на 1 км фронту й масованого авіаційного наступу; вперше була здійснена операція з оточення великого ворожого угруповання. Якраз під Сталінградом бійці здобули досвід одночасного створення внутрішнього та зовнішнього фронтів оточення, розподілення між ними сил, хоч з різних причин у повній мірі здійснити оточення й розгром ворога (у вигляді єдиного процесу) не вдалось. Сталінград виступив точкою відліку бойового шляху новостворених військових частин, з'єднань, багатьох героїв війни, зокрема українців, точка відліку шляху в безсмертя, оскільки битва сповнена прикладами масового героїзму. У той же час, Сталінградська битва мала не тільки військово-стратегічне значення. Остання являлась боротьбою двох армій, двох країн, двох політичних систем, а також протистоянням особистих амбіцій лідерів двох тоталітарних режимів. Обидві системи у зазначеній боротьбі вдавалися до крайніх заходів.¹⁰

У липні 1942 р., коли війська Південно-Західного фронту не спромоглися втримати наступ добре озброєних та підготовлених військ 6-ї піхотної та 1-ї і 4-ї танкових німецьких армій, коли стан подій під Сталінградом погіршувався щодня, власну точку відліку розпочав один з одіозних документів війни – наказ

⁹ Гісем О. В. Всесвітня історія (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — С.108.

¹⁰ Пасічко Я. Сталінград – точка відліку нових фактів і подій (на основі нових надходжень до фондової колекції меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Я. Пасічко // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2014. – № 1 (3). – С. 56-57.

№ 227 «Ні кроку назад», текст якого протягом довгого періоду часу зберігався під грифом «цілком таємно». У той же час, на фронті широко застосовувались листівки зі зверненнями до командирів й бійців з текстами наказів військам Сталінградського та Південно-Західного фронтів: «...У короткий термін надати допомогу своїм братам, захисникам Сталінграда, а військам Південно-Східного фронту ще наполегливіше захищати місто, завдаючи контрударів по нахабному ворогові. Усім військам діяти рішуче та сміливо, оперативно та хоробро!»; «...Не допустити ворога до Волги, захищати місто Сталінград. Захист Сталінграда має рішуче значення для всього Радянського фронту. Не шкодуючи сил, зневажаючи смерть, не допустити німців до Волги, не здати Сталінград! Кожен із нас повинен розуміти, що захоплення німцями Сталінграда та вихід їх до Волги буде зміцнювати наших ворогів і ослаблювати наші сили. Ні кроку назад!».¹¹

Сталінградську битву у науковій доктрині часто називають «епопеєю» – словом, що означає складну й, водночас, велику історію, ряд вирішальних подій. Деякі американські історики про Сталінградську битву говорять, що якби в їх історії була б хоч одна така битва, тільки на ній вони виховали б три покоління патріотів. Вказане є справедливим, оскільки на берегах Волги були здійснені такі подвиги, що перебувають на межі людських можливостей. З-поміж них головне місце належить колективним подвигам героїв Нової Надєжди та Красновки.¹²

Завершальна операція Сталінградської битви з розгрому оточеного ворожого угруповання під кодовою назвою «Кільце» (10 січня – 2 лютого 1943 р.) виступила відправною точкою й для німецької армії – початком їх шляху у зворотному напрямі, точкою відліку поразок. Перед операцією М.І. Культин – військовий інженер 1 рангу, начальник штабу інженерних військ 21-ї армії Донського фронту, в листі до дружини написав: «...Удень наші «катюші» і «боги війни» (артилеристи) та соколята «давали духу» фріцам. Удень я весь час мотаюсь по передових, уночі пишу бойові розпорядження військам. Ми сидимо

¹¹ Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – КН-254852-254853.

¹² Пасічко Я. Вказ. прац. – С. 58.

на висотах, а «сонливі ганси» – внизу... у них мало снарядів та куль... а ми вдень і вночі «смалимо» по них із їхніх гармат та їхніми ж снарядами... Били, били цілий місяць, а їх все багато... Десятки разів нас кидали по різних місцях, щоб прорвати залізне кільце оточення, і кожного разу з великими втратами... Ми йому створили «райське життя»... Будемо бити та знищувати до кінця, поки не скаже «я... більше не буду».¹³ Тільки у ході операції «Кільце» загинули більше 140000, у полон було взято більше 90000 солдатів, включаючи 2 500 німецьких офіцерів, 24 генерали 6-ї армії на чолі з фельдмаршалом Ф. Паулюсом.¹⁴ Ще ніколи така велика кількість вищого ешелону німецького командування не потрапляла до радянського полону. Вперше у ході війни у Німеччині був оголошений триденний траур. Нарешті Червона армія перехопила стратегічну ініціативу, яку втримувала до кінця війни.¹⁵

Указом Президії Верховної Ради СРСР у грудні 1942 р. уперше були засновані медалі за оборону міст, жорстокі бої за які відбувалися впродовж 1941 – 1942 рр. Ленінград, Севастополь, Одеса, Сталінград – яскравий приклад масового подвигу та героїзму. Станом на 1 січня 1995 р. медаллю «За оборону Сталінграда» було нагороджено 759 560 осіб.¹⁶

З огляду на вищезазначене, саме Сталінградська битва поклала початок контрнаступу радянських військ. Армії, полки, дивізії, офіцери й солдати, що пройшли горнило Сталінграда, стали елітою Червоної армії. За винятком колосального бойового досвіду, вони мали те, чого бракувало багатьом іншим, – віри у власні сили. Вони відчували смак перемоги й побачили на власні очі одну з найбільших катастроф Вермахту.¹⁷ Навіть не зважаючи на значні прорахунки та промахи вищого радянського керівництва, Сталінградська битва стала

¹³ Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – КН-254265.

¹⁴ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь: новейшее справ. изд. / под. ред. Г. Ф. Кривошеева, А. В. Кирилина. - М. : Вече, 2009. – с.114.

¹⁵ Пасічко Я. Вказ. прац. – С. 60.

¹⁶ Халин К.Е. Ордена и медали России / К.Е. Халин. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2006. – С.270.

¹⁷ Пасічко Я. Вказ. прац. – С. 60.

знаменним поворотом війни. Історичним значенням битви під Сталінградом стало те, що вона започаткувала корінний перелом у ході Другої світової війни; було завдано удару по престижу німецької армії; а саме головне – поразка німецьких військ та їхніх союзників стала могутнім імпульсом для розгортання антинацистського та національно-визвольного рухів, сприяла консолідації сил антигітлерівської коаліції. У січні 1943 р. радянські війська досягли ще одного істотного успіху. Блокаду Ленінграда було прорвано, а на заході Радянська армія підійшла до Смоленська. 12 січня 1943 р., під командуванням генерала Ф. Голікова, війська перейшли в наступ із-під Воронежа в загальному напрямку на Харків. 7 лютого цього ж року було звільнено Курськ, тоді як 9 лютого – Белгород. 16 лютого радянські війська під командуванням М. Ватутіна спромоглись відвоювати Харків й рушили на Дніпропетровськ, Запоріжжя і, тим самим, відрізали німецькі війська, що відступали з Кавказу. У 2 пол. лютого 1943 р. ситуація на фронті дещо змінилася. Побоюючись загрози оточення, німецькі війська завдали потужного й нищівного удару у фланг по розтягнутих військах Ф. Голікова та М. Ватутіна. Харків, Белгород та ряд інших міст знову були захоплені німецькими силами. Утворився, так званий, вигин у фронті, який отримав назву Орловсько-Курська дуга. Весною 1943 р. радянсько-німецький фронт від Ленінграда до Чорного моря стабілізувався. Обидві сторони, які були втомлені від постійних битв, накопичували сили з метою поновлення воєнних дій вже влітку.¹⁸ Німці не збиралися відступати та продумували усі можливі і неможливі тактики наступу, не втрачали надій на перемогу і радянські війська.

Навесні 1943 року німецьке командування, відповідно до плану «Цитадель», мало на меті розгромити радянські війська на Орловсько-Курській дузі та продовжити наступ на Москву, яка з початку війни була важливою ціллю для всього німецького командування загалом і для А. Гітлера особливо. Задля наступу було створено ряд нових зразків зброї, а саме: танки «Тигр», «Пантера», самохідні гармати «Фердінанд» тощо. Німецьке командування розраховувало на

¹⁸ Гісем О.В. Вказ.прац.. – С.108.

те, що такі технічні нововведення забезпечать німецьким військам технічну перевагу. У свою чергу, радянська розвідка зуміла дістати точні відомості стосовно підготовки Німеччини до наступу. Було ухвалено радикальне рішення про «навмисну оборону» задля знекровлення військового потенціалу німецьких військ та завдання їм контрудару.¹⁹

З метою здійснення прориву з обох кінців Орловсько-Курської дуги німецьке командування зосередило 7 танкових, 2 моторизовані й 9 піхотних дивізій в районі Орла, до того ж 10 танкових, 1 моторизовану й 7 піхотних дивізій – в районі Белгорода. В загальному, німецьке угруповання налічувало 900000 осіб, 10 тис. гармат і мінометів, 2,7 тис танків і штурмових гармат, 2,05 тис. літаків. Проте, радянська сторона в районі виступу створила потужне угруповання. До літа 1943 р. в радянській армії було більше 6,6 млн. осіб, 105000 гармат і мінометів, орієнтовно 2,2 тис. бойових установок реактивної артилерії, понад 10000 танків й самохідних артилерійських установок (САУ), 10,3 тис. літаків. Цього разу перевага була на радянській стороні. Наступ німецьких армій з-під Белгорода й від Орла в напрямку на Курськ розпочався 5 липня 1943 р., коли останні були вже знесилені, проте ще не встигли перейти до оборони, у наступ рушили війська Брянського, Степового й Південно-Західного фронтів. Слідом за ними Центральний та Воронежський фронти перейшли в наступ. 12 липня 1943 р. під селищем Прохорівка мала місце велика танкова битва, що засвідчила марність німецького наступу у подальшому. В цій битві з обох сторін приймало участь 1,2 тис. танків та самохідних гармат (800 радянських й 400 німецьких). Не дивлячись на те, що німецькі війська зазнали менших втрат, змінився характер усієї Курської битви, радянські війська перейшли в рішучий наступ. 5 серпня 1943 р. вони звільнили Орел в результаті успішно проведеної операції «Кутузов» і Белгород. 23 серпня 1943 р. прорвалися до Харкова (операція «Рум'янцев»). Історичне значення Курської битви особливо значиме. Саме ця битва продемонструвала, що стратегічна ініціатива остаточно перейшла

¹⁹ Гісем О. В. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — С.142.

до Радянської армії, почався загальний наступ радянських військ по всьому фронту; було розгромлено ліпші дивізії німецьких військ; були закладені передумови для висадки англо-американських військ і розпаду блоку Центральних держав.²⁰ Оборона й наступ радянських військ під Курськом були початковим етапом їх загального наступу на південно-західному й центральному напрямках задля виходу до Дніпра. Беручи до уваги характер задуму верховного головнокомандування і завдань, поставлених перед військами фронтів, можливо стверджувати, що битва під Курськом являється частиною битви за Дніпро.²¹

Отже, катастрофа, якої зазнали війська Вермахту під Сталінградом та Курськом створили сприятливі передумови для Радянської армії проривати оборону та очищувати Україну від окупантів. Завдяки Курській битві за досить короткий проміжок часу було звільнено Лівобережжя України та весь Донбас.

Головним початковим документом, який стосується організації Київської наступальної операції вважають директиву Ставки ВГК від 24.10.1943 р. Дана директива була підписана у Москві о 23.00 і надійшла до штабу 1-го Українського фронту фактично за годину до початку наступної доби. Основна ідея плану Київської наступальної операції полягала в тому, щоб головним ударом з лютізького і допоміжним з букринського плацдармів розгромити угруповання противника, звільнити Київ, розширити плацдарм у районі Києва до стратегічного, чим створити сприятливі умови для наступу на Правобережній Україні. Зазначена битва складалася з кількох стратегічних і фронтових наступальних операцій, що здійснювалися у два етапи. Першим стала Чернігівсько-Полтавська наступальна операція (26 серпня – 30 вересня 1943 р.), метою якої було визволити Лівобережжя України, вийти до Дніпра в середній течії, форсувати ріку з ходу й захопити плацдарми на правому березі. Цю операцію проводили війська Центрального (командувач – генерал армії К. Рокосовський), Воронежського (командувач – генерал армії М. Ватутін) та

²⁰ Гісем О.В. Вказ.прац. – С.180.

²¹ Лисенко О. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спога нової концептуальної візії / О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 106.

Степового (командувач – генерал армії І. Конєв) фронтів.²² Аби пришвидшити розгром німців, до складу першого ешелону Воронежського фронту Ставка передала 3-ю гвардійську танкову армію під командуванням генерал-лейтенанта П. Рибалка та 3 окремі танкові корпуси.²³

Важливо наголосити на тому, що радянська влада активно використовувала українські патріотичні почуття з метою мотивувати українське суспільство на боротьбу з німецькими окупантами. Усі радянські газети містили гучні заголовки про «національну суверенну українську державу у формі УРСР», не стомлювалося про це говорити і радіо. Безперечно, це викликало велику надію, що в майбутньому після перемоги над нацизмом, Україна матиме змогу самостійно творити свою державність. Але для цього необхідним було вигнати нацистів і кожен українець долучався до відважної боротьби з ворогом.

У жовтні 1943 р. було засновано орден Богдана Хмельницького, а військові українські підрозділи були перейменовані Воронежський на Перший, Степовий на Другий, Південно-Західний на Третій та Південний на Четвертий Українські фронти.²⁴ Але насправді, в Москві таких перспектив для України не бачили і вже влітку 1944 р., коли з території СРСР було вигнано німецьких солдат, а сама доля Німеччини була зрозуміла, Й. Сталін зупинив загравання з українцями.

Повсякденна партійно-політична робота в з'єднаннях й частинах зміцнювала високий морально-психологічний стан радянських воїнів, виступала тим джерелом, з якого солдати й офіцери армії брали сили для запеклих боїв із противником, масового подвигу. Завдяки гучним лозунгам, обіцянкам відбувалося мотивування солдат на відважну боротьбу з ворогом.²⁵

²² Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941-1945» / В. Сімперович // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2014. – № 1 (3). – С. 27.

²³ Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. – 1994. – №7-8. – С. 36.

²⁴ ОУН на СУЗ в 1943-1945 рр. / Упоряд. Сергій Волянчук. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2017. – С.27. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 34).

²⁵ Воронцов В.Н. Партийно-политическая работа в советских Вооруженных силах в 1945–1953 гг. (на материалах Восточной Сибири и Монголии) / В.Н. Воронцов, М.С. Суханов // Известия Лаборатории древних технологий. – 2019. –Т. 15. – № 3. – С. 235.

На переконання радянських політиків, військових, науковців все зазначене акумулювалося у битві за Дніпро та визволенні Києва. Представимо думки із зазначеного приводу начальника політуправління 1-го Українського фронту К. Крайнюкова. Оскільки за планом операції було наказано оволодіти Києвом під кінець дня 5 листопада, то партійно-політична робота у військах була зорієнтована на вивчення закликів ЦК ВКП(б) до 26-ї річниці Жовтневої революції. Військова рада фронту висунула заклик: «Звільнимо Київ до 26-ї річниці Великого Жовтня!». Під цим гаслом у частинах проводили збори й мітинги, випускали листівки, вказаний заклик друкувався у фронтових й армійських газетах, на зазначену тему проводили політзаняття і бесіди.²⁶ Безперечно, така робота не залишилася безрезультативною і зі звільнених міст хлопці та чоловіки вважали за честь вступити в лави Червоної армії та внести свій вклад у вигнання ворога.

На думку компартійних функціонерів, підняти бойових дух червоноармійців мало звернення Військової ради 1-го Українського фронту, спеціально підготовлене напередодні наступу на Київ і доведене до військ увечері 2 листопада 1943 року. Дане звернення було наповнене емоційними закликами, будило патріотичні почуття у таких наївних та довірливих українців. Текст звернення звучав наступним чином: «Перед нами Київ, мати міст руських, колиска нашої Вітчизни, – наголошено у зверненні – тут багато століть тому зародилася наша могутня Русь. Тут зі зброєю в руках відстоювали від ворогів свободу й незалежність російського й українського народів наші батьки і матері, наші діди і прадіди...»²⁷. Якщо проаналізувати сам зміст даного звернення, то потрібно звернути увагу, що столиця України Київ висвітлювалася, як символ єдності російського й українського народів проти спільних ворогів, крім того,

²⁶ Крайнюков К.В. Оружие особого рода / Крайнюков К.В. Оружие особого рода. – М.: Мысль, 1984. – 2-е изд. – С.46.

²⁷ Кидонь В. Радянські військові мобілізації 1943 року в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки / В. Кидонь // Сторінки воєнної історії України. – 2017. – Вип. 19. – С. 87.

йшлося про злодіяння, вчинені німцями і їх поплічниками на окупованій території, заклики до якнайшвидшого звільнення і розгрому ворога.

Таким чином, такі лозунги, звернення та гасла робили позитивний та що важливо, ефективний вплив на морально-психологічний стан солдат. Так чи інакше, а передумовами для звільнення Києва в 1943 році стали зміни у війні, лише після перших перемог радянської армії стало можливим просуватися в глиб України та витіснити ворога.

1.2. Сили сторін

Операція за звільнення Дніпра та Київська наступальна операція 1943-го року увійшла в історію, з одного боку, як грандіозна подія – звільнення столиці УРСР від нацистів, а з іншого – як трагічна сторінка історії України, адже в цій операції загинула та була скалічена надзвичайно велика кількість людей.

Так, за різними підрахунками загальні втрати склали від 1 до 2,7 млн. людей у битві за Дніпро та близько 800 тисяч у ході Київської наступальної операції.²⁸

На початку Другої світової війни, радянська армія значно відставала у технічному забезпеченні від німецької, але чисельність першої значно перевищувала чисельність нацистських військ.

Значні втрати понесли обидві сторони з 1941 року, але впродовж всіх років війни не припинялися процеси мобілізації. Поняття «мобілізація» передбачає процес поповнення кількості військового особового складу. Розвиток воєнних дій потребував великої кількості людей, тому процеси мобілізації не припинялися до самого закінчення Другої світової війни.

Після значних втрат під час форсування Дніпра, перед Київською наступальною операцією війська 1-го Українського фронту були поповнені

²⁸ Солодько П. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. [Електронний ресурс] / П. Солодько // Історична правда. – 2013. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/6/139185/>

мобілізованим населенням зі щойно визволених від гітлерівців територій. Саме 1-й Український фронт на чолі з М. Ватутіним був уповноважений здійснити операцію по звільненню української столиці.

Так, одні із визначальних факторів суспільно-політичної обстановки, а отже, і морально-психологічного стану військ були масові мобілізації. Червона армія з початком вигнання німецьких військ з України, почала поповнюватися контингентом із визволених територій: юнаками призовного віку, учасниками антинацистського партизанського та підпільного рухів, військовополоненими, дезертирами, кримінальними елементами тощо. Така «різношертність» особового складу пояснюється гострою необхідністю людського резерву, тому перебирати бажаними воювати ніхто не збирався. Окремою категорією новобранців були жінки, які були мобілізованими для допоміжних військових служб. До того ж, з осені 1943 року в Україні відбувався достроковий призов (1926 року народження). Не дивлячись на те, що військова підготовка таких юнаків мала бути тривалішою, ніж для інших призовних років, багато хто з них відразу після призову потрапив до діючої армії.²⁹

Важливо також наголосити на тому, що умови та сама процедура мобілізації в Україні в 1943 році значно відрізнялася від мобілізації 1941 року. На цей раз наступ вела вже Червона армія, полки і дивізії, що були виснажені боями й потребували поповнення на постійній основі. У той же час, «довіра» радянського керівництва до місцевого населення, що майже два роки перебувало під впливом ворожої пропаганди, була підірвана. Чи не кожна особа, яка перебувала під окупацією сприймалася радянською верхівкою, як колабораціоніст проте, розпочинати слідство чи карати без суду та слідства, як добре вмiла робити влада не було ні часу, ні можливості, хоче безсумнівно було бажання, адже не пройде і місяця після перемоги, як розпочнуться каральні акції

²⁹ Кидонь В. Вказ. Прац. – С. 85.

проти імовірних «ворогів народу». Отже, усі ці фактори позначилися, як на характері, так і на формах радянської мобілізації в Україні.³⁰

Відомо, що вже на 1 липня 1943 року частини та з'єднання 1-ї гвардійської, 13, 18, 27, 38, 40, 60-ї загальновійськових армій, 3-ї гвардійської танкової армії, фронтовий запасний стрілецький полк поповнили 416 052 особи. Науковці встановили, що упродовж 1943 року в Українській РСР двічі здійснювалася перевірна реєстрація всіх військовозобов'язаних, призовників та військовослужбовців. Підставою для неї став наказ НКО СРСР № 0316 (червень 1943 р.).³¹ Водночас, встановлювалися дані про всіх чоловіків до 47-річного віку, а також непридатних до строкової служби й тих, хто мав відстрочки через хворобу.

21 жовтня 1943 р. набула чинності постанова ЦК КП(б)У «Про заходи з проведення перевіркової реєстрації військовозобов'язаних запасу та призов до Червоної армії громадян народження 1926 року».³² Також, починаючи з 9 лютого 1942 року діяв наказ Ставки ВГК № 089, у відповідності до якого, діюча армія самостійно мала право поповнювати кількість військ з числа деокупованих територій. Як вказує дослідниця Л. Рибченко розпочалося «гоніння» людей без будь-яких навичок та підготовки до лав армії. Це призвело до зниження якості самих боїв, негативно позначалося на рівні їх вишколу поповнених бійців та спричиняло безвідповідальне, не виправдане використання місцевого поповнення у наступальних боях. До 50 % поповнення, призваного якраз діючою армією, відразу потрапляло на передову. Призов 1943 р. для України ніс трагічні демографічні наслідки. Кількість загиблих було приховано. Було виявлено факти фальсифікацій в обліку втрат, що дають підстави стверджувати, що переважна

³⁰ Печенюк І. Проведення мобілізацій і призовів в Україні для комплектування частин Червоної армії в 1941-1944 роках / І. Печенюк // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» / За заг. ред. проф. Г.М.Стародубець. – Житомир: Полісся, 2015. – С.82.

³¹ Гриневич В. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. / В. А. Гриневич // Історія українського війська [під ред. Я. Дашкевича]. – Львів : Світ, 1996. – С. 332–467.

³² Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство “Книга пам'яті України”, 1996. С. 395-398.

більшість щойно мобілізованих воїнів, що загинули у перші тижні перебування на фронті, були зараховані як зниклі безвісти тільки у квітні – травні 1944 р. Усе це говорить про відкриті прояви тоталітарних методів ведення війни і злочин, який свідомо здійснювала радянська влада.³³

Особливістю мобілізації в Україні у 1943 р. було і те, що вона здійснювалася не лише військкоматами, тому до процесів мобілізації активно залучали діючу армію. Призов здійснювали безпосередньо штаби військових частин за рішеннями військових рад армій.

Молоді, що протягом років окупації досягла призовного віку, в більшості було притаманне рішуче й щире прагнення воювати у лавах РСЧА. Чоловіки ж більш старшого віку в більшості йшли на фронт з вірою в демократичні зміни в державі, плекали надію, що разом з власними громадянами, які пережили такі страшні випробування, влада зміниться на ліпше, відбудуться позитивні зрушення як в соціальній, так і в економічній сферах. Проте, реалії були такими, що Червона армія трансформувалась на інструмент тоталітарного режиму. Проведення останньою мобілізації населення, що протягом певний час перебувало під владою іншої політичної системи, розглядалося частиною командування у вигляді чергової каральної функції, на кшталт розстрілу без суду панікерів, дезертирів тощо.³⁴

Чим більше радянська армія перемагала на фронтах, тим більшу потребу вона мала у живій силі, що особливо стало необхідним у Київській наступальній операції.

Наприклад, 1728 осіб поповнення, що надійшло до 181-ї стрілецької дивізії 13-ї армії в першій половині жовтня 1943 року, 1577 було призвано військкоматами Чернігівської області.³⁵ У відповідності до даних І. Муковського та Є. Лисенка, тільки з п'яти областей у другій половині 1943 року

³³ Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. Рибченко. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – С.8.

³⁴ Рибченко Л. В. Вказ.прац. – С.9-10.

³⁵ Там само. – С.9-10.

облвійськкомати передали до лав Червоної армії майже 250000 призовників різного віку та 129,5 тис. колишніх військовополонених. Вказана кількість підвищиться на 2,5 тис. осіб у випадку взяття до уваги мобілізації жінок, цільового призову до військ НКВС для охорони промислових об'єктів із Харківської, Сталінської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської областей у відповідності до розпорядження ЦК КП(б)У від 17 вересня 1943 року.³⁶

Наукові положення, які були проведені О. Лисенком, І. Муковським, Л. Рибченко, І. Патриляком й іншими науковцями стосовно використання в боях належно не підготовленого та не екіпірованого поповнення обґрунтовані значним масивом архівних документів. Вказане підтверджується й німецькими джерелами. Зокрема, у розвідзведенні 198-ї піхотної дивізії за 25 листопада 1943 року мова йде про те, що у районі Білої Церкви діють суттєво ослаблені радянські війська. У ротах налічувалося по 30–50 осіб (і ті на 90% без бойового досвіду) щойно відмобілізованих українців віком від сімнадцяти років, погано озброєних та ненавчених.³⁷ У той же час, про високий морально-бойовий дух у боях за Київ у переважній більшості радянських солдатів, з-поміж яких у військах українських фронтів понад 50% складали українці, визнають навіть радикально налаштовані сучасні вітчизняні історики.³⁸ Так, В. Король пише: «І все таки вирішальним фактором, який зумовив переможне завершення битви за Дніпро і визволення Києва, був винятковий героїзм і самопожертва наших воїнів, 17,5 тис. яких зі складу 1-го Українського фронту нагороджено орденами і медалями, а 668 отримали звання Героя Радянського Союзу. Серед них 32 киянина».³⁹

Що ж до технічних засобів, то в літературі вказується на чисельності в понад 300 стволів на 1 км фронту, зауважуючи, що вперше була створена така висока щільність артилерії на ділянці прориву. Вказане гарантувало надійне

³⁶ Муковський І. Т. Вказ.прац. – С. 398.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 684, арк. 39.

³⁸ Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання / В. А. Гриневич // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 61.

³⁹ Король В. Ю. Історія України / В. Ю. Король. – К.: Вид. центр «Академія», 2005. – С.36.

придушення та знищення живої сили і всієї системи вогню противника одночасно на велику глибину і давало змогу скоротити час на артилерійську підготовку. Проте, цифра 300 гармат і мінометів не є точною. Артилеристи уточнюють: на ділянці прориву 6 км був зосереджений 61 артилерійський полк, тактична щільність артилерії становила від 344 до 416 стволів на 1 км фронту. Окрім того, зазначається, що з урахуванням другого ешелону оперативна щільність артилерії сягнула 524,5 стволів на 1 км фронту на напрямку головного удару.⁴⁰

З «Оперативного нарису...» відомо, що 28 жовтня 1943 р. був затверджений відповідний план у фронтовій ланці. У відповідності до плану, передбачалось накопичення у військах до 1 листопада не менш ніж 2 боєкомплектів боєприпасів та 2–3 заправок ПММ. Вказаного виконано не було. Зокрема, на початок операції автобензину було накопичено тільки 0,5 заправки.⁴¹ Великі труднощі складав процес доставки пального та боєприпасів без яких подальше ведення наступу було неможливим. Зокрема, боєприпаси корпусу, згідно з першим планом Київської операції, були вивантажені на склади 27-ї армії (за 150–220 км від нового району бойового призначення). Задля перевезення лише одного боєкомплекту необхідно було більше 800 тритонних автомашин. Управління тилу фронту змогло виділити тільки 130 автомобілів типу «студебекер».⁴² Станом на кінець дня 31 жовтня 1943 року безпосередньо у частинах та на армійських базах було накопичено від 0,3 до 1 боєкомплекту снарядів різного калібру.⁴³ Затримка з накопиченням матеріально-технічних

⁴⁰ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С. 201.

⁴¹ Там само. – С. 126.

⁴² Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – 1965. – С.196.

⁴³ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С. 118.

засобів, в особливості боєприпасів та пального, спричинила затримку початку операції.⁴⁴

Через такі негативні моменти, вищим командуванням було вирішено перенести початок операції з 1 на 3 листопада 1943 року. У наукових працях встановлено, що до кінця дня 2 листопада 1943 р. головне угруповання 1-го Українського фронту, визначене планом наступальної операції, було таким: 38-ма армія у складі 21, 23, 50 і 51-го стрілецьких корпусів (12 стрілецьких дивізій), 1-ї чехословацької піхотної бригади, з приданими армії 5-м гвардійським танковим корпусом, 7-м артилерійським корпусом прориву РВГК (13, 17-та артилерійські дивізії прориву РВГК, 3-тя гв. мінометна дивізія), 39-м окремим полком важких танків, чотирма окремими артилерійськими полками, 2 бригадами і 7 полками винищувально-протитанкової артилерії, однією мінометною бригадою та 2 мінометними полками, 4 окремими полками гвардійських мінометів («Катюш»), 2 зенітно-артилерійськими дивізіями та 1 окремим зенітно-артилерійським полком, 4 окремими інженерно-саперними батальйонами. Оперативна побудова армії – у 2 ешелони з виділенням резерву. 60-та армія у складі 17, 18-го гвардійських, 24, 30, 77-го стрілецьких корпусів (11 стрілецьких та 3 повітрянодесантних дивізій), окремої стрілецької бригади, 2 танкових бригад й 59-го окремого полку важких танків, 3 дивізіонів бронепотягів, артилерійської дивізії й окремого артилерійського полку, 1 бригади та 4 полків винищувально-протитанкової артилерії, 3 мінометних полків, 2 окремих полків гвардійських мінометів («Катюш»), зенітно-артилерійської дивізії й окремого зенітно-артилерійського полку, 4 інженерно-саперних батальйонів. Оперативна побудова армії – у 2 ешелони з виділенням резерву. У смузі 38-ї армії вводилися в операцію 3-тя гв. танкова армія й приданий їй 1-й гв. кавалерійський корпус. Танкова армія мала двоешелонну оперативну побудову (перший ешелон – 7-й гв. танковий і 9-й механізований

⁴⁴ Кидонь В.І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія: дис. канд. істор. наук : 20.02.22 / В.І. Кидонь – К., 2018. – С. 273.

корпуси, другий ешелон – 6-й гв. танковий і 1-й гв. кавалерійський корпуси. У резерв виділялася 91-ша окрема танкова бригада.⁴⁵

Аналіз чисельності й бойового складу радянських військ в історіографічних джерелах містить ряд суперечностей і неточностей. Зокрема, у 3-му томі праці «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років» зазначено, що чисельний і бойовий склад радянських військ на початок листопадового наступу складав: «47 стрілецьких дивізій, дві стрілецькі бригади, три кавалерійські дивізії: всього 663 тис. осіб, 6437 гармат і мінометів, 675 танків і самохідних гармат і 684 літаки».⁴⁶ У 1-му томі цього ж видання зазначено: «На початок листопада 1-й Український фронт нараховував близько 663 тис. осіб, близько 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків і САУ, 700 бойових літаків».⁴⁷

Якщо проаналізувати вищевказані розбіжності в різних історичних джерелах, то можна простежити велику похибку в кількості півтисячі. Одночасно, у відомій книзі «Радянське воєнне мистецтво в другому періоді Великої Вітчизняної війни» зазначається, що на початок Київської наступальної операції чисельність війська складала 398682 особи.⁴⁸ Окрім того, існують дані, що кількість війська налічувала 404315 осіб, 600 танків, 264 САУ, 716 літаків.⁴⁹ У книзі «Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат» зазначено, що у військах 1-го Українського фронту на 1 листопада 1943 року було 671 тис. осіб, сд – 42, пдд – 3, кд – 3, мк – 1, тк – 5, сбр – 2, отбр – 4.⁵⁰

⁴⁵ Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945; [гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 217-219.

⁴⁶ Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М. : Кучково поле, 2012. – С.260.

⁴⁷ Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 1: Основные события войны. – М. : Воениздат, 2011. – С.329.

⁴⁸ Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т. 2: Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1962. – С.142.

⁴⁹ Еронин Н. Битва в цифрах (к 30-летию битвы за Днепр) / Н. Еронин // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 9. – С. 46.

⁵⁰ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь: новейшее справ. изд. / под. ред Г. Ф. Кривошеева, А. В. Кирилина. – М. : Вече, 2009. – С.211.

Українські науковці В. Бережинський, В. Грицюк, В. Горелов, О. Лисенко у власних дослідженнях базуються на таких цифрових показниках бойового та чисельного складу 1-го Українського фронту: 671000 осіб, 7000 гармат і мінометів, 675 танків і САУ, орієнтовно 700 бойових літаків.⁵¹ Безперечно, важливими є подальші дослідження з даного питання, адже по сьогодні єдино вірної кількості осіб бойового складу радянської армії під час Київської наступальної операції так і не досліджено.

Не до кінця досліджено і сили противника. Для прикладу, дослідник К. Москаленко у власних наукових дослідженнях зазначав, що: «На початок листопада перед військами 1-го Українського фронту противник мав 30 дивізій, з них 7 танкових і 2 моторизовані, понад 3600 гармат і мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків. З цієї кількості перед фронтом 38-ї і 60-ї армій діяло 12 піхотних і 2 танкові дивізії. Щільність артилерії і мінометів на 1 км оборони не перевищувала 38–40 одиниць».⁵²

У праці «Велика Вітчизняна війна» наводяться дані про «24 піхотні, 7 танкових та 2 моторизовані дивізії, понад 500 тисяч осіб, 3600 гармат та мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків».⁵³

У книзі В. Гончарова «Битва за Дніпро. 1943 р.» наводиться інша кількість німецьких військ. Зауважимо, автор не приховує, що в книгу увійшли дослідження Воєнно-історичного управління Генерального штабу Радянської Армії «Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на Київському напрямку в 1943 році» (Москва, 1946). Останній вказує, що противник мав на першій лінії оборони двадцять 7 дивізій, з них: піхотних – двадцять одну (34, 57, 68, 72, 75, 82, 86, 88, 112, 168, 183, 208, 217, 255, 291, 323, 327, 339, 340 і 388-ма піхотні і 213-ша охоронна дивізії); мотодивізій – 1 (10-та); танкових дивізій – 5 (3, 4, 5, 19-та і танкова дивізія СС «Райх»). У резерві знаходилось до 3 піхотних

⁵¹ Бережинський В. Г. Вказ. прац.– С. 217-219.

⁵² Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: (1943 – 1945): спогади командарма / К.С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – Кн.2. – С.148.

⁵³ Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М. : Кучково поле, 2012. – С.620.

дивізій німців і 4 угорські легкі піхотні дивізії, а також 2 танкові й 1 моторизована дивізії (147-ма піхотна і 454-та охоронна дивізії, 20-та моторизована, 7-ма і 8-ма танкові, 18, 19, 21 і 201-ша угорські легкі піхотні дивізії). Противник мав 24 піхотних дивізії, 7 танкових дивізій, 2 мотодивізії, 3600 гармат і мінометів, до 410 танків і 665 літаків».⁵⁴

Дослідники битви за Дніпро та Київської наступальної операції 1943 року, роблять різні висновки з інформації щодо оборонних рубежів німців на київському напрямку на кінець жовтня 1943 року. Так, В. Бережинський, С. Борзунов, Ф. Воробйов, В. Кравцов, Г. Куманьов й інші притримуються думки, що німецьке командування на київському напрямку створило глибоку, добре розвинену в інженерному відношенні оборону.⁵⁵

К. Москаленко притримувався думки, що «оборона ворога, особливо у смузі майбутніх дій 38-ї і 3-ї гвардійської танкової армій, була досить міцною. Тут вона мала глибину до 14–15 км і складалася з трьох смуг. Крім того, безпосередньо на північ від Києва гітлерівці використовували протитанковий рів, виритий радянськими військами ще влітку 1941 року. Позиції противника склалися з траншей, ходів сполучень та добре обладнаних вогневих точок. Найбільша щільність інженерних споруд була у смузі шосе Лютіж-Київ».⁵⁶

В. Возненко наводить детальний опис лінії оборони противника у смузі майбутнього наступу 38-ї армії: «Цей рубіж складався з трьох позицій загальною глибиною до 14 км. ... Оборонні позиції німців склалися з траншей, ходів сполучення, перекритих кулеметних і мінометних майданчиків і досить невеликої кількості ДЗОТів... Перша позиція складалася з двох траншей. Перед першою траншеєю, по всій її довжині, на віддаленні 80–100 м були встановлені протитанкові мінні поля. Металеві міни типу Т-42 розташовувалися в три ряди в шаховому порядку; відстані між рядами мін досягали 3 м, а між мінами в рядах

⁵⁴ Гончаров В. Битва за Днепр. 1943 г. / В. Гончаров. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – С.128.

⁵⁵ Кидонь В.І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія: дис. канд. істор. наук : 20.02.22 / В.І. Кидонь – К., 2018. – С. 280.

⁵⁶ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма: в 2 кн. / К. С. Москаленко. – М. : Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – С.157.

– 4 м. Щільність мінування доходила до 600–700 мін на 1 км фронту. У деяких місцях перед 281 траншеєю на відстані 25–30 м були встановлені керовані фугаси. Дротяних перешкод не було. Друга і третя позиції склалися з однієї траншеї, до якої примикали кулеметні та мінометні майданчики. Попереду траншеї були не до кінця встановлені дротяні перешкоди типу німецького паркану, в ярах за траншеєю розташовувалися також незакінчені бліндажі для житла. Мінних полів перед другою і третьою позиціями не було»⁵⁷.

В самих німецьких джерелах чітко вказується, що «Східний вал» складався виключно з польових укріплень. Також зазначається, що дніпровський рубіж не був міцним і міг відігравати роль потужної лінії оборони лише у випадку великої кількості самих німців, які б компенсували його конструктивну легкість укріплень. Ряд німецьких дослідників припускають, що А. Гітлер вирішив зробити ставку на природні умови, а сам «Східний вал» був більше пропагандистською складовою аніж реальним оборонним укріпленням. Проте, слід визнати, що німецькі війська завдяки оперативному мистецтву Е. Манштейна спромоглися організовано відійти за Дніпро та відмежуватися від радянських військ сильною природною перешкодою. Порівнюючи сили й засоби сторін, історики стверджують, що в загальному, війська фронту не мали істотної переваги над противником.⁵⁸

Таким чином, зважаючи на вище вказану кількість людського та технічного потенціалу можна зазначити, що радянські війська перевершували ворога: у людях — у 2,1 рази, по танках - у 1,1 рази, по літаках - у 1,4 рази, по гарматах та мінометом – у 4 рази. Така кількісна перевага засвідчує, що радянське командування з «великими силами» готувалося до бою. Проте, рівень підготовки мобілізованих воїнів різко відрізнявся. Німці не практикували тактики кидати в бій підлітків чи інвалідів, а також, вони озброювали своїх воїнів рушницями, гарматами та іншою зброєю, натомість радянські солдати часто

⁵⁷ Возненко В. В. Освобождение Киева (осень 1943 г.): популярный очерк / В. В. Возненко, Г. М. Уткин. – М. : Воениздат, 1953. – С.80-81.

⁵⁸ Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М. : Кучково поле, 2012. – С.620.

мали одну рушницю на п'ятьох або по пів цеглини на кожного. Ставка робила ставку на кількість, але точно не на якість бойової сили. І ця тактика, як бачимо, спрацювала. Одночасно, морально-психологічний настрій німецьких солдат був підірваний програшними битвами під Москвою, Сталінградом, Курськом. Якщо на початку вторгнення німці мали значну перевагу внаслідок раптового нападу, то через два роки вони усвідомили глибоке розчарування своїм командуванням та були нажахані радянськими діями. І німецькі генерали і офіцери були шоковані самовідданістю та самопожертвою радянських воїнів, які виконували будь-які накази свого командування навіть у тому випадку, коли вони усвідомлювали, що живими не повернуться. На рубежі 1943–1944 років багато військовослужбовців Вермахту почали усвідомлювати хибність нав'язуваних їм ідеологічних штампів. Це збіглося із проведенням Київської наступальної операції. На морально-психологічний стан німецьких військ впливали не тільки поразки на фронті, а й інші чинники: наростаюча міць противника, нестача боєприпасів, нестача харчування, великі людські втрати, втомленість, ворожість населення, дії партизанів. Німецькі війська не зуміли втримати Українську столицю – Київ, місто, яке радянським солдатам 1-му Українському фронту за будь-яку ціну потрібно було визволити до річниці Жовтневої революції.

РОЗДІЛ 2. БИТВА ЗА ДНІПРО. ФОРСУВАННЯ І СТВОРЕННЯ ПЛАЦДАРМІВ

2.1. Форсування ріки

Надзвичайно складним завданням в ході Київської наступальної операції було форсувати Дніпро. Складні погодні умови, відсутність необхідних засобів призвели до того, що велика кількість воїнів загинула в процесі форсування річки, а це як відомо був лише шлях до столиці України, яку потрібно було відвойовувати з боєм. Погане технічне забезпечення, несприятливі погодні умови і постійний поспіх робили ситуацію ще більш невтішною. Але вище радянське командування не хотіло чекати, потрібно було відвоювати Київ і приурочити цю дату до чергової річниці Жовтневої революції. Тому чекати підмоги, весни чи покращення ситуації ніхто не збирався, а самі солдати розуміли, що у разі відмови виконувати наказ, їх чекають репресії, як дезертирів, «ворогів народу», зрадників, тому краще було померти, як герой, аніж загинути ганебною смертю.

Німецьке командування добре розуміло значення Києва для СРСР тому ще влітку 1943-го року були розпочаті оборонні роботи навколо Дніпра під назвою «Східний вал». «Східний вал» являвся стратегічним оборонним рубежем німецьких військ. Його основою повинна була стати річка Дніпро у середній течії, південніше – р. Молочна, північніше – рубіж по лінії р. Сож, міст Орша, Вітебськ, Псков. У вересні 1943 р. останній був розділений на 2 рубежі: «Пантера» – оборонний рубіж у смузі груп армій «Північ» і «Центр» та «Вотан» – рубіж у смузі груп армій «Південь» та «А».⁵⁹

Німецьке керівництво мало плани перейти до позиційної оборони, утримання територій, які були захоплені, з метою знекровлення наступаючих

⁵⁹ Грицюк В.М. Битва за Дніпро / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2013. - № 23. – С. 59.

радянських військ. Оборонна лінія складалась з протитанкових ровів, розвинутої системи траншей, опорних пунктів, довготривалих вогневих точок.⁶⁰

Дніпро виступав серйозною природною перешкодою для військ: швидкість його течії місцями доходила до 2-х метрів в секунду, ширина – до 3,5 кілометра, тоді як глибина – до 12 метрів. Високий стрімкий правий берег панує на тривалій відстані над лівим, низьким. «Швидше Дніпро потече назад, – заявив після падіння Харкова Гітлер, – ніж росіяни здолають його – цю потужну водну перешкоду 700-900 м. шириною, правий берег якої є ланцюгом безперервних дротів, природну неприступну фортецю».⁶¹

Генерал Кнобельсдорф – командир 48-го німецького танкового корпусу зазначав: «Дніпро планувався як лінія опору ще після падіння Сталінграда навесні 1943 року. Його велика ширина, низький східний берег і високий крутий західний, здавалося, повинні були стати непереборним бар'єром для росіян».⁶²

Прагнення утримати позиції біля Дніпра було пов'язане зі збереженням багатих районів півдня України, які мали вагоме економічне значення для Німеччини. Для німців Україна мала бути істотною сировинною базою. Крах позицій по Дніпру позбавляв Німеччину українського хліба, залізної руди, Криворіжжя, марганцю і кольорових металів Запоріжжя і Нікополя.⁶³ У зв'язку з зазначеним, німці за Київ німці стояли вперто та міцно. Проте їх цілі у порівнянні з цілями українських солдат у складі Червоної армії, були істотно меншими, оскільки українці у зазначеній битві билися за життя, за свободу і за власну країну, яку вони мріяли відродити після перемоги.

Війська Центрального, Воронежського та Степового фронтів одержали завдання на оперативне форсування до Дніпра й захоплення плацдармів на його правому березі. Центральний фронт під командуванням К. Рокоссовського, який

⁶⁰ Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник. – 2017. – Вип. 27. – С. 21-22.

⁶¹ Захаров Ю.Д. Генерал армії Н.Ф. Ватутин / Ю.Д. Захаров. – М.: Воениздат, 1985. – С. 192.

⁶² Каманин Н.П. Летчики и космонавты / Н.П. Каманин. – М.: Политиздат, 1972. – С. 110.

⁶³ Кидонь В. І. Вказ.прац. – С. 22.

діяв на північній ділянці смуги наступу, повинен був завдати удару лівим крилом на Чернігів й далі на захід. Степовий фронт на чолі з І. Конєвим мав завдання вийти до ділянки від Кременчука до Дніпропетровська. Між Центральним і Степовим фронтами наступав Воронежський фронт.⁶⁴

І. Конєв згадував: «З 19 армій чотирьох фронтів, які майже одночасно підійшли до Дніпра з 22 до 30 вересня, війська 12 армій форсували цю річку і захопили на правому березі Дніпра 23 плацдарми. Однак за військами в період підходу до Дніпра не встигали рухатися тиллові частини. Вони розтягнулися і не змогли організувати своєчасне та безперебійне постачання військ паливом і боєприпасами. Брак пального спричинив велике відставання засобів переправлення, особливо важких понтонів і артилерії посилення. Недостатня забезпеченість боєприпасами перешкодила повноцінній та надійній артилерійській підтримці військ під час форсування Дніпра в перший період. Тому багато дивізій, і навіть армій, форсували Дніпро переважно вночі без артилерійської підготовки. Війська широко використовували підручні засоби, що для гітлерівців було цілковитою несподіванкою. Використання підручних засобів в ході форсування річки з ходу – вольове рішення, але не кращий спосіб форсування. У Червоній армії було досить засобів переправлення, зокрема важких мостових переправ. Але через їх відставання і труднощі з їх доставкою до річки затримували форсування, переважно танків і артилерії. Крім того, вийшовши до річки, не можна було зволікати, щоб не давати час противнику на організацію оборони протилежного берега. Рішення переправлятися на плечах відступаючого противника, переправлятися з ходу в тих умовах було сміливим і цілком виправданим обставиною, що склалася. Весь тягар його виконання випав на наші випробувані і доблесні стрілецькі війська. Вони проявили чудеса героїзму, доблесті і хоробрості. Однак, повний успіх форсування Дніпра, розширення плацдармів, відбиття масованих танкових атак противника був

⁶⁴ Кидонь В. І. Вказ.прац. – С. 22.

досягнутий об'єднаними зусиллями всіх родів військ: піхоти, танків, артилерії, авіації, інженерних військ, зв'язку, органів тилу».⁶⁵

Важливо наголосити на тому, що умови Києва були далеко не такими, як сьогодні. У той час мости та греблі на Дніпрі були зруйновані, водосховищ не було. Річка Дніпро у смузі наступу Воронежського фронту мала ширину русла в більшості 400–500 м, у деяких місцях – до 1200 м; глибину від 1,7 до 6 м. Заплави сягали від 1 до 15 км, поросли чагарниками, порізані озерами та старицями. Долина річки, що утворилась на місці Київського моря, мала ширину більше 20 км. Праві схили долини в районі лютізького плацдарму досягали висоти 60–95 м. У районі букринського плацдарму правий берег, мав висоту 60–80 м, поблизу Григорівки – до 150 м, практично по всій довжині ділянки берег круто спускався до річки.⁶⁶

На північ від лінії Київ – Житомир розташовані великі масиви лісів, в більшості чисті, з густою мережею просік, істотно розріджені вирубками й легкопрохідні для піхоти і кавалерії. На південь від вказаної лінії масиви лісів зустрічаються доволі рідко.⁶⁷

Також, як уже вище було сказано, погодні умови були надзвичайно несприятливими задля того, аби переправлятися через річку. Так, осінь була прохолодною й вночі спостерігалось певне зниження температури: вночі – до 0° С і нижче, вдень – до +8–10° С. Протягом останніх днів місяця, температура вдень не перевищувала 2–4° тепла. Протягом всього місяця вранці стояли тумани, які різко обмежували видимість. У листопаді доволі часто випадали опади (у вигляді дощу, мокрого снігу, мряки). На початку місяця середня температура вдень становила від +10° до +3° С, тоді як до кінця місяця – від +2° до –4° С; вночі коливалася від +6° до –5° С. Ясних днів було тільки 2, всі інші

⁶⁵ Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944 / И. С. Конев. – М. : Наука, 1972. – С. 80.

⁶⁶ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С. 9-10.

⁶⁷ Кидонь В. І. Вказ.прац. – С. 242.

були з хмарністю. Опади випадали протягом сімнадцяти днів. Видимість коливалася в межах від 4 до 10 км, а при тумані – 1–2 км й менше.⁶⁸

Отож, необхідно враховувати, що особливу складність для переправи річки робили самі природні умови. Радянські дослідники даного питання вказують на позитивне рішення Й. Сталіна щодо тактики раптовості у форсуванні Дніпра. Особливості форсування Дніпра полягали в тому, що застосовувалися і повітряні десанти, використовувалася авіація, артилерія. Але разом з тим, складність в даній переправі полягала у великих прорахунках і платили за них солдати своїм життям.

На північ від Києва першими форсували Дніпро війська 13-ї армії генерала Н. П. Пухова (Центральний фронт) у районі Мнево. Її передові підрозділи подолали річку ще 21 вересня, використовуючи переправи, захоплені партизанами. На світанку 22 вересня на плотах з колод і бочок, рибальських човнах і баржах переправилися головні сили армії. Наприкінці 23 вересня вони з боями пройшли 35 км. Тоді гітлерівці, намагаючись відновити оборону, кинули у цей район 4 танкові дивізії та великі сили авіації. Пішли шалені контратаки, але радянські воїни вистояли. Фронт форсування безперервно розширювався. До кінця місяця війська Центрального фронту, зламавши опір ворога, подолали цю потужну водну перешкоду протягом 90 км. Успішно форсували Дніпро і війська Воронежського фронту. У ніч на 22 вересня передові частини 3-ї гвардійської ТА з ходу подолали річку на південний схід від Києва, районі Великого Букрина. У цьому вони використовували підручні кошти, підготовлені партизанами загону ім. Чапаєва (командир Примак). Місцеве населення та партизани зібрали та підготували рибальські човни. Рядові В. Н. Іванов, Н. Є. Петухов, В. А. Сисолятин та І. Є. Семенов першими подолали річку і, вступаючи в перестрілку з противником, відвернули вогонь на себе, забезпечивши тим самим переправу роті автоматників 51-ї гвардійської танкової бригади під командуванням

⁶⁸ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С. 12.

лейтенанта М. І. Сінашкіна та 120 партизанів. Спільною стрімкою атакою воїнів і партизанів противник був вибитий із села Григорівка, яке було важливим опорним пунктом ворога. Плацдарм правому березі був захоплений. Надалі сюди переправилася вся танкова бригада. Протягом дня партизани перекинули на своїх переправних засобах через річку 520 солдатів та офіцерів. Так було започатковано створення букринського плацдарму. Велику мужність виявив заступник командира 1850-го винищувально-протитанкового полку 40-ї армії капітан Петров. Цей полк одним із перших переправився через Дніпро у ніч проти 23 вересня, а вранці розпочався жорстокий бій. Ворог прагнув перекинути у річку підрозділ, який захопив плацдарм, але артилеристи стояли на смерть. Їх ставало дедалі менше. Незабаром у розрахунках знярядь залишилося по одній-дві людини. В. С. Петров, ведучи вогонь зі зброї, керував боєм. Він був поранений обидві руки, але поле бою не залишив. Ворог змушений був відступити. До кінця вересня радянські війська 4-х взаємодіючих фронтів (Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного), одночасно форсувавши Дніпро, захопили на його правому березі у різних місцях 23 плацдарми. Два плацдарми було захоплено на Прип'яті. Ці плацдарми спочатку були невеликими, але в ході наступних битв на Дніпрі утворилися два великі стратегічні плацдарми: в районі Кременчук – Знам'янка – Дніпропетровськ і в районі Речиця – Коростень – Київ. Столиця України була звільнена 6 листопада. Завдяки цьому склалися сприятливі умови для наступу до Білорусії та повного звільнення Правобережної України у 1944 р.⁶⁹ Усе вище вказане про легкість та ефективність звільнення Києва розповідає нам радянська література, яка намагалася приховати справжні реалії Київської наступальної операції.

За сім-десять днів війська з Букринського плацдарму повинні були здійснити форсований марш на відстані 150-200 км, переправитися через Десну і знову через Дніпро – на Лютізький плацдарм. З-поміж вказаних завдань найбільш складне було пов'язане з наступним перегрупуванням військ. На

⁶⁹ Там само. С.97-99.

Букринському плацдармі облаштовували хибні вогневі позиції артбатарів, частина радіостанцій залишилася на своїх місцях і продовжувала звичайний радіообмін, здійснювалася постановка мін та дротяних загороджень, будувалися хибні переправи на Дніпрі, імітувалося перекидання військ з лівого берега на плацдарм.⁷⁰

З метою маскування переправ широко застосовувались димові завіси, що ставили там, де переправи військ не провадились. Німецьке командування не спромоглося дізнатися щодо масштабів й характеру перегрупування радянських військ і якраз в зазначений час відвело з-під Києва до Кагарлика 7-му танкову дивізію. Успіху перегрупування в сприяла робота радянських інженерних частин, що в дуже складних умовах навели через Дніпро понтонний міст, збудували 2 дерев'яні мости з настилом нижче, ніж рівень води, що робило останні практично непомітними, й розгорнули 2 поромні переправи. Битва безпосередньо за Київ розпочалася 1 листопада 1943 року настанням радянських військ на Букринському плацдармі – після 40-хвилинної артилерійської та авіапідготовки. Ворог, що зберіг тут з періоду жовтневих боїв сильне угруповання, нищівним вогнем, танками та контратаками зупинив наступ.⁷¹

Радянські війська протягом 3-5 листопада демонстрували на Букрині зосередження оперативних резервів, відволікаючи істотні сили ворога від північного напрямку, де вирішувалася доля Києва.⁷²

Таким чином, форсування Дніпра продемонструвало, з одного боку, велику мужність, стійкість, витривалість та самовідданість радянської армії в складі якої більшість була українців (під час наступальної операції на Київ), а з іншої – жорстокість та прорахунки зі сторони вищого командування, яке не

⁷⁰ Солодько П. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. [Електронний ресурс] / П. Солодько // Історична правда. – 2013. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/6/139185/>

⁷¹ Рубежі слави: патріотично-краєзнавчі матеріали / [уклад. Н. О. Кліменко]; КЗ КОР «Київська обласна бібліотека для юнацтва». – К., 2020. – С. 64

⁷² Громчак Б. Битва за Київ / Б. Громчак, Н. Левицька // Наукові здобутки молоді вирішенню проблем харчування людства у XXI столітті: 80 Міжнародна наукова конференція молодих учених, аспірантів, студентів. – 2014. – С.24.

зважаючи на людські життя штурмували Київ «під дату». У Дніпрі загинули тисячі, десятки тисяч доблесних воїнів, героїв, людей, які боролися не за звання чи Й. Сталіна, а боролися за свою Україну.

2.2. Букринський плацдарм

Наступальну операцію на Київ було доручено Воронежському фронту (з 20 жовтня – 1-й Український) М. Ватутіна. У дослідженні стратегічних і фронтових операцій, які були проведені на теренах України у 1943–1944 роках, мова йде про те, що спершу наступальна операція Воронежського фронту на київському напрямку планувалася в 3 етапи тривалістю 30-35 діб на глибину 320 км:

- перший етап операції планувалось провести протягом 3-12 жовтня. Війська фронту повинні були оволодіти Києвом й вийти на рубіж Радомишль, Фастів, Біла Церква, Богуслав;

- другий етап операції планувався у період 12-20 жовтня. Завданням цього етапу було вихід на лінію Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, Козятин;

- третій етап операції планувався протягом 1-5 листопада. Рухомі з'єднання до 27–30 жовтня, а головні сили армій до 1–5 листопада повинні були вийти на рубіж Сарни, Проскурів, Могилів-Подільський. 47-ма армія виводилася у 2 ешелон фронту.⁷³

22 вересня 1943 року вийшла до Дніпру в районі Великого Букрина 3-я гвардійська танкова армія генерал-лейтенанта П.С. Рибалка. Переправа шла під ураганим вогнем артилерії й бомбовими ударами ворожих літаків Командир відділення мотострілкового батальйону 51- гвардійської танкової бригади (6-й гвардійський танковий корпус 3-й гвардійський танковий армії) гвардії сержант І.Д. Семенів й автоматники гвардії рядові В.М. Іванов, Н.Є. Петухов та В.А. Сисолятин у ніч на 22 вересня подолали човном Дніпро в районі с. Коростень.

⁷³ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – С.95.

Гвардійці викликали паніку в тилу ворога, захопили рубіж на правому березі річки, чим забезпечили переправу підрозділів своєї частини. 17 листопада 1943 року всім чотирьом було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Захопленням плацдарму на правому березі Дніпра в районі сіл Григорівка та Зарубинці було започатковано боям за створення Букринського плацдарму.⁷⁴

На Букринському плацдармі розгорілися великі бої. У Переяславському районі Київської області (точніше, на правобережжі Дніпра) відбулася одна із найжорстокіших, кривавих, запеклих і бездарних операцій Великої Вітчизняної війни. Вона увійшла в історію під назвою «Битва на Букринському плацдармі». «9 вересня заступник Верховного Головнокомандувача Маршала Радянського Союзу Г. К. Жуков та командувач Воронезького фронту генерал М. Ф. Ватутін на підставі раніше отриманих вказівок Ставки розробили план наступальної операції фронту на київському напрямку. Невдовзі його затвердив Верховний Головнокомандувач. Воронезькому фронту потрібно було завдати удару у загальному напрямку на Київ».⁷⁵ План наступу на Київському напрямку, що був розроблений Г. К. Жуковим та М. Ф. Ватутіним, був затверджений Й. В. Сталіним.⁷⁶

За спогадами К. К. Рокоссовського: «15 вересня після короткого бою війська Черняхівського звільнили Ніжин. Дорога до Києва була відкрита. Я побував у Черняхівського після того, як його війська звільнили Ніжин. Солдати та офіцери переживали небувале піднесення. Вони забули про втому і рвалися вперед. Усі жили однією мрією – взяти участь у визволенні столиці України. Такий настрій, звісно, мав і Черняхівський. Усі його дії пронизувало прагнення швидше вийти до Києва. І він багато досяг. Війська 60-ї армії, змітаючи на

⁷⁴ Страшевич В.Б. Участь Дніпровського загону Пінської військової флотилії / В.Б. Страшевич // Черкащина в контексті історії України: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О., 2005. – С.81.

⁷⁵ История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 200.

⁷⁶ Бойко Н. Букринська наступальна операція очима очевидців / Н. Бойко // Краєзнавство. – 2014. – № 3-4. – С. 118.

своєму шляху залишки розгромлених ворожих дивізій, рухалися стрімко, вони вже були на підступах до української столиці».⁷⁷

У той же час, війська Воронежського фронту наступали не настільки стрімко. К. К. Рокоссовський згадував: «В цей час правофлангові врмії сусіда зліва – Воронежського фронту вели ще бої на рубежі Ромни, Лохвиці, відставши від нашого лівого крила на 100-200 км.».⁷⁸ Не дивлячись на те, що Центральний фронт, яким командував К. К. Рокоссовський, наступав доволі успішно й був на підступах до Києва, було ухвалене рішення стосовно визволення Києва військами Воронежського фронту. Можна сміливо стверджувати, що у ході ухвалення такого рішення здоровий глузд був повністю відсутній, а домінували тільки амбіції воєначальників. К. К. Рокоссовський був доволі розчарований, не зрозумів, що відбувається, й зателефонував Й. В. Сталіну з надією одержати роз'яснення. Після війни К. К. Рокоссовський згадував: «Яке ж було наше розчарування, коли у другій половині вересня за розпорядженням Ставки розмежувальна лінія між Центральним та Воронежським фронтами була відсунута на північ і Київ відійшов у смугу сусіда. Нашим головним напрямком тепер ставав Чернігівський. Я вважав за свій обов'язок подзвонити Сталіну. Сказав, що не розумію причин такої зміни розмежувальної лінії. Відповів він коротко: це зроблено на настійну вимогу товаришів Жукова і Хрущова, вони знаходяться там, їм видніше. Така відповідь ніякої ясності не внесла. Але уточнювати не було ні часу, ні особливої потреби».⁷⁹

К. К. Рокоссовський зрозумів, що Г. К. Жуков застосував власне службове становище у вигляді заступника Верховного Головнокомандувача, що до війни командував Київським військовим округом. Г. К. Жуков і член Військової ради М. С. Хрущов (був до війни першим секретарем ЦК КПУ) наполягли на ухваленні такого рішення в особистих інтересах, а не в інтересах ситуації, яка мала місце на Центральному і Воронежському фронтах. Вони притримувались

⁷⁷ Рокоссовський К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовський – М.: Воениздат, 1985. – С. 225–226.

⁷⁸ Там само. С.225.

⁷⁹ Там само. С.226.

думки, що лише під їх командуванням мав бути визволений Київ. Проте, мрія К. К. Рокоссовського – визволити Київ – не здійснилася. Прийнято вважати, що історія не знає слова «якби». Це хибно. Завжди потрібно розглядати можливість альтернативи. І якби дали К. К. Рокоссовському визволити Київ, втрати не були б такими колосальними і безглуздими. «Перед військами Воронежського фронту стояло важке завдання. Наступати на Київ, розташований на високому березі Дніпра, завдаючи по ворогові лобових ударів, було недоцільно. Тому генерал М. Ф. Ватутін вирішив, використовуючи раптовість, досягнувши стрімким форсуванням Дніпра, розгромити ворога та звільнити столицю України завданням головного удару з Букринського та допоміжного – з Лютізького плацдармів».⁸⁰

Так, на головному – Київському – напрямку просувався Воронежський фронт (20 жовтня 1943 року був перейменований на 1-й Український) під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. На Букринському плацдармі до складу Воронежського фронту входили: 40 армія – командуючий генерал-полковник К. С. Москаленко, 3 гвардійська танкова армія під командуванням генерал-лейтенанта П. С. Рибалка, 27 армія – командуючий генерал-лейтенант С. Г. Трофименко, 47 армія під командуванням генерал-лейтенанта П. Ф. Жмаченка. 2 повітряна армія під командуванням генерал-лейтенанта С. А. Красовського брала участь у повітряних боях. Їм протидіяли десять добірних фашистських дивізій, із них – три танкові, два моторизовані та п'ять піхотних. Дві танкові есесівські дивізії – «Рейх» і «Вікінг» – знаходились в резерві.⁸¹

Перед військами 1-го Українського фронту постали серйозні труднощі. Правий берег Дніпра – високий і крутий, порізаний балками і ярами. Його висота досягала 60-80 м, тоді як біля Григорівки – 150 м.⁸² Якраз на високі кручі правого

⁸⁰ История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 254.

⁸¹ Бойко Н. Букринська наступальна операція очима очевидців / Н. Бойко // Краєзнавство. – 2014. – № 3-4. – С. 119.

⁸² Рамазанов Ш. Ш. Київська стратегічна наступальна операція / Ш. Ш. Рамазанов // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 46. – С. 179.

берега Дніпра повинна була опертись, у відповідності до розрахунків гітлерівців, система укріплень «Східного валу», наказ про будівництво яких був виданий 11 серпня 1943 року. Радянським військам необхідно було форсувати Дніпро з ходу. Гітлерівське командування притримувалось думки, що ні одна армія в світі не спроможна з ходу перетнути таку велику водну перешкоду, і розраховувало, що радянським військам необхідно буде для підготовки щонайменше декілька місяців до форсування Дніпра. Проте, насправді ж військам Червоної Армії відводилося трохи більше, ніж десять днів на таку підготовку.⁸³

Головну підготовку до форсування Дніпра необхідно було вести у ході наступу.⁸⁴ «Однак подолання потужної водної перешкоди мало великі труднощі. Передові частини вийшли до Дніпра без табельних переправних засобів, тили добряче відстали. Військам доводилося діяти в умовах лісисто-болотистої місцевості, дощі, що почалися, зробили дороги малопрохідними для транспорту. Труднощі були величезні, а зупинити з'єднання перед Дніпром, розпочати підтягування і перегрупування військ, переправних засобів і зайнятися планомірною підготовкою форсування річки не було доцільним. Час, який би знадобився на проведення цих заходів, міг бути використаний командуванням вермахту для посилення оборони на Дніпро. На це воно і сподівалося. Єдино вірним в таких умовах залишалось прийняти рішення форсувати Дніпро одразу».⁸⁵ З'являється доволі великий сумнів, що це єдино вірно рішення, а от що воно авантюрне – сумнівів немає. Успіх форсування мали вирішити раптовість й високий моральний дух радянських воїнів.⁸⁶

На правому березі було створено 23 плацдарми, основним із них був Букринський.⁸⁷ За спогадами генерала Червоної армії С.М. Штеменко:

⁸³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1975. –Т. 2. – С.321.

⁸⁴ Там само. – С.322.

⁸⁵ История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 210.

⁸⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1975. –Т. 2. – С.322.

⁸⁷ Там само. – С.218.

«Форсування Дніпра і дальший розвиток наступу намічалось з ходу на південь від Києва в крутому завороті ріки, що був звернений у наш бік. Там були розташовані населені пункти Малий і Великий Букрин, а тому і плацдарм, захоплений тут пізніше, називався Букринським. Не завадило б, звичайно, намітити і другий варіант подолання Дніпра в районі Києва на випадок невдачі наступу з Букринського плацдарму. Але ні Генеральний штаб, ні командування фронту своєчасно цього, на жаль, не зробили».⁸⁸ З огляду на вказане, розглядався лише один варіант визволення Києва – Букринський, не дивлячись на те, що існувала й інша пропозиція, яку проігнорували. К.К. Рокоссовський – командуючий Центральним фронтом запропонував таке: «Глибоке просування 60-ї та 13-ї армій на чернігівському та київському напрямках відкривало перед нами привабливі перспективи: ми могли завдати удару у фланг ворожому угрупованню, яке вело бої проти військ правого крила Воронежського фронту та стримувало їх просування. Тим самим ми не дали б ворогові відводити війська за Дніпро, сприяли б просуванню сусіда, можливо, спільними зусиллями нам удалося б оволодіти Києвом. Моя пропозиція обговорювалася, але не була прийнята».⁸⁹ Він дуже шкодував, що його думки не дослухались. У своїх спогадах К.К. Рокоссовський зазначав: «Швидке просування військ нашого лівого крила на київському напрямку змусило супротивника поспішно відводити свої дивізії, що діяли проти Воронежського фронту. Це, звісно, допомогло сусідові. І все-таки шкода, що нам не дозволили завдати удару у фланг і тил ворожим військам, використовуючи нависне становище частин 60-ї армії. У цьому випадку ми змогли б не лише ефективніше допомогти сусідові, а й не дали б противнику відвести війська за Дніпро».⁹⁰

Сам же К.К. Рокоссовський висловлював пропозицію наступати на Київ із тих плацдармів, що були захоплені його військами ще у вересні 1943 р. в районі с. Нові Петрівці, Лютежа, Вишгорода. Проте, М. Ватутін і Г. Жуков переконали

⁸⁸ Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни / С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – С.229.

⁸⁹ Рокоссовський К. К. Вказ. прац. – С.225.

⁹⁰ Рокоссовський К. К. Вказ. прац. – С.228.

Й. Сталіна, що наступ з Букрина більш доцільний, що спричинило величезні втрати.⁹¹

Г. К. Жуков у своїх мемуарах «Спогади і роздуми» обмежився загальними фразами стосовно визволення Києва та бої на Букринському плацдармі, без конкретики й аналізу, без визнання власної помилки, навіть ні разу не згадав прізвища командуючого Центральним фронтом К. К. Рокоссовського. До показової у зазначеному контексті можна віднести наступну цитату: «Спочатку передбачалося розгромити київське угруповання та захопити Київ, завдаючи головного удару з букринського плацдарму. Потім від цього плану довелося відмовитись, оскільки противник стягнув сюди великі сили київського угруповання. Залишивши цей напрям для допоміжних дій, ми перенесли головний удар на північ від Києва з лютезького плацдарму, оскільки там німецько-фашистські війська послабили свою північну ділянку».⁹²

Радянські війська у боротьбі за перемогу діяли з величезним напруженням усіх власних як фізичних, так і моральних сил. Солдати більшості частин та з'єднань не виходили з боїв по декілька тижнів. Тили наступаючих військ відстали, залізниці були зруйновані ворогом, автотранспорту не вистачало. У низці частин надзвичайно гостро відчувалася нестача боєприпасів, а часом й продуктів харчування. Радянські воїни які були смертельно втомлені, змучені хронічним недосипанням, фізично ослаблені, голодні й «вошиві» підійшли до Дніпра. У той же час, не дивлячись на такі колосальні складнощі, всі – і солдати, і офіцери – горіли прагненням якнайшвидше перетнути Дніпро, вступити на його правий берег.⁹³

178 і 183 танкові бригади 40 армії 21 вересня 1943 року визволили Переяслав. У цей же ж день передові частини 3 гвардійської танкової армії підійшли до Дніпра і розпочали форсування останнього в ніч з 21 на 22 вересня. На правий берег у районі села Зарубинці першим висадився батальйон під

⁹¹ Король В. Ю. Вказ. прац. – С.338.

⁹² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков – М.: Издательство Агенства печати Новости, 1974. – Т. 2. – С.202.

⁹³ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 121.

командуванням гвардії капітана Г. Ш. Балаяна. Німців тут не було. У районі села Зарубинці запеклі бої розгорнулись в другій половині дня 22 вересня. Ось як стосовно цього згадує П.А. Горошек – Герой Радянського Союзу: «І тут загуло, заgrimіло... Ворожа авіація ескадрильї за ескадрильєю пікірує на село, переправу, наше розташування на висотах; бомбить. Винищувачі штурмують нас по головах. Зарубинці палають. Ми залягли, швидко окопуємося. Весь батальйон – без артилерії, тилів, без повітряного прикриття – на плацдармі. Дальша переправа сил неможлива, припинилася. Противник хвиля за хвилею налітає та бомбардує. Пікірує навіть на предмети солдатського обмундирування, що пливуть по воді, колод – на або дошки. Село зруйноване. Літаки ворога не дають висунутися з окопів. Відігнати їх нема кому. Наша авіація відстала і не може допомогти нам. Лише у другій половині дня почали з'являтися по парі наші винищувачі, і те, коли противник пішов на дозаправку, зробивши свою чорну справу. І так увесь яскравий день. Як ми благали, щоб сонце закрили суцільні хмари!».⁹⁴

Тридцяти двом воїнам із батальйону Г. Ш. Балаяна було присвоєно звання Героя Радянського Союзу за участь у боях зі створення Букринського плацдарму. Масове форсування Дніпра почалось о 9 годині ранку 23 вересня. Протягом перших днів переправлялись через річку довелось на підручних засобах: плотах, човнах, бочках, воротах, дверях, автомобільних камерах, плащ-наметах, напханих сіном, соломною, сухим очеретом... Гітлерівці під час відступу знищили за собою всі мости і переправи. А також «все сожгли: дома, сараи, плетни, бочки...».⁹⁵ Спорудили переправи радянські воїни лише через кілька днів. З огляду на зазначене, раптовість – складову успіху форсування – було втрачено. Було незрозуміли було те, чому було вирішено форсувати Дніпро якраз в районі Букрина і звідси наступати на Київ, оскільки місцевість там висока, крута, вкрай погорбована, а тому й незручна для дій танків. С.М. Штеменко – начальник

⁹⁴ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 121.

⁹⁵ Мельников С. И. Маршал Рыбалко / С. И. Мель-ников. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1980. – С.128.

Оперативного відділу Генштабу Червоної Армії генерал армії зазначав: «Дуже велике значення для полководницьких задумів має місцевість. Тому перша турбота воєначальника чи командира – виявити, чи сприяє місцевість виконанню завдання, чи перешкоджає, що являють собою ці перешкоди і як їх можна подолати. Всі дані про місцевість збере штаб, але полководець повинен, якщо так можна висловитися, мати відчуття місцевості і талант бачити за безліччю топографічних символів на карті живу природу, а не мертвий папір. Це значить, що, глянувши на карту, він має яскраво уявляти реальні гори, ліси, ріки, болота. Не кожному це дано, але багато хто таким талантом обдарований. Цим людям легко вивчати місцевість по карті, і вони одразу бачать її позитивні та негативні сторони».⁹⁶

Великою проблемою було те, що німецьке командування було поінформоване стосовно того, що радянські війська бажають просуватись на Київ, опираючись на Букринський плацдарм. Знаючи про витік інформації, все ж уперто наступали саме звідси. Як у власних спогадах стверджує командуючий 40 армією К.С. Москаленко було вжито всіх потрібних заходів з метою усунення підслуховувань противником телефонних розмов. Що ж до основного – дезінформаційних дій, то останні проводилися у вузьких масштабах і не досягли своєї мети.⁹⁷

Задля того, аби полегшити форсування Дніпра, передбачалось висадити потужний повітряний десант на правий берег – дві бригади. Десантування здійснювалось в ніч на 24 вересня. Одна бригада була десантована повністю, тоді як друга – частково. У той же час, у зв'язку з недостатньою підготовкою, було допущено цілу серію фатальних помилок: десант розсіявся по дуже великому району, у зв'язку з втратою орієнтування частина десантників потрапила в розташування власних військ, частина – у воду Дніпра, а інші опинилися поміж ворожими дивізіями. Поставлене завдання десантниками виконано не було. Й. В.

⁹⁶ Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни / С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – С. 861-862.

⁹⁷ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі. 1943-1945. Спогади командарма / К. С. Москаленко. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1984. – Кн. 2. – С.152.

Сталіна розлютила невдача із застосування в операції повітряно-десантних військ. У спеціальному наказі стосовно вказаного зазначалось: «Скидання масового десанту в нічний час свідчить про неграмотність організаторів цієї справи, бо, як свідчить досвід, скидання масового нічного десанту навіть на своїй території пов'язане з великими труднощами».⁹⁸

Подолання Дніпра основними силами Радянської армії ускладнювалося. Ворог на світанку 24 вересня зосередив проти ржищівського і букринського плацдармів декілька дивізій, включаючи одну танкову.⁹⁹

Г. К. Жуков 25 вересня також доповів Й. В. Сталіну стосовно складнощів наступу з Букринського плацдарму, гостру нестачу боєприпасів й висловив думку стосовно потреби захоплення нового плацдарму. Точка зору останнього у повній мірі збіглась із думкою Генштабу. Верховний Головнокомандуючий не став спростовувати доказів, проте й не погодився з ними. Й. Сталін зазначив: «Ще не пробували наступати по-справжньому, а вже відмовляєтесь. Треба здійснювати прорив з наявного плацдарму. Невідомо поки що, чи зможе фронт створити новий».¹⁰⁰ І тоді як генерали власні трагічні прорахунки усвідомили вже на 3-й день боїв на Букринському плацдармі, то переконати Й. Сталіна стосовно помилковості вибору вони так і не спромоглись.¹⁰¹

Безперспективні бої тривали понад місяць. За спогадами В. Білодід можна дізнатися, як саме радянські воєначальники прорахувалися зі своїми планами: «...І настав ранок. Те, що ми побачили вранці, важко собі уявити!.. Я думаю, що це ранок на 24, може, на 25 вересня, трудно сказати. Перше, що ми побачили над Щучинкою, над Ходоровим, – рій літаків. Щучинку, Букринський плацдарм, де немає ніяких будівель, ніяких підвалів, атакувала авіація з інтенсивністю від тисячі шестисот до двох тисяч двохсот літако-вильотів за день протягом

⁹⁸ Штеменко С. М. Вказ. прац. – С. 230.

⁹⁹ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 122.

¹⁰⁰ Штеменко С. М. Вказ. прац. – С. 230.

¹⁰¹ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 122.

дванадцяти днів». ¹⁰² Суцільний грім стрясав все довкруги. Німці били з крутого правого берега з чого тільки могли. Високі фонтани здіймалися над річкою, а потім, як підрубані, падали важким холодним дощем на голови сміливців, багато з яких до правого берега Дніпра так і не дісталися. Очевидець вказаного форсування, В.П. Астаф'єв – письменник фронтовик уже після завершення війни записав: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять». ¹⁰³ Холодні води Дніпра почали бути могилою для десятків тисяч радянських воїнів. Скільки ж насправді – інформації відкритої немає. У журналах архіву колишнього Міністерства Оборони СРСР стосовно цього навпроти прізвищ загиблих наведений лаконічний напис: «Тело утонуло в реке!!!». ¹⁰⁴

У статті Т.К. Барабаш зазначено: «Більше місяця, ні вдень, ні вночі не затихали кровопролитні бої в Григорівці. Ріділи підрозділи нашої піхоти. З полків залишалися батальйони, з них – слабенькі роти. А з лівого берега переправлялося свіже, необстріляне, ненавчене поповнення. «Свіжі сили», часом у своїх старих піджаках, а іноді без зброї, з ходу вступали в бій. І часто перший бій був і останнім... Чи пам'ятаєте ви, мої дорогі побратими-однополчани, оте «Добути зброю в бою»? І добували – дуже дорогою ціною». ¹⁰⁵

Після звільнення Чернігівської, Сумської, Харківської, Полтавської, частини Київської та Черкаської областей від гітлерівців, районні військкомати мобілізували 300000 чоловіків. Їх йменували «чорносвитниками», оскільки вони були вони в домашньому і не найліпшому одязі – свитках. Не обмундированих, не навчених військовій справі, з однією гвинтівкою зразка 1891 року на 3 погналі загороджувальні загони українських чоловіків у води Дніпра – під німецькі кулі. ¹⁰⁶

¹⁰² Кравченко І. Є. Коралові краплі після дощу/ І. Є. Кравченко – К.:Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. – С.26.

¹⁰³ Король В. Ю. Вказ. прац. – С.388.

¹⁰⁴ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 123.

¹⁰⁵ Барабаш Т. К. Ой Дніпро, Дніпро.../ Т.К. Ба- рабаш // Комуністична праця. –1990. – 16 жовт.

¹⁰⁶ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 123.

Німецько-фашистське командування здійснило мобілізацію всіх власних резервів задля того аби скинути радянські війська з плацдарму. Для всіх гітлерівських солдатів й офіцерів було обіцяно нагороди та відпустки при ліквідації плацдарму на правому березі. Позаду фашистських військ розміщувались есесівські частини, що підганяли солдатів в атаку і розстрілювали тих, хто відступав.¹⁰⁷

Становище було вкрай напруженим. Ворог насадив, не надавав можливості навіть підняти голови. Бій не припинявся і вночі, а на світанку ворог прорвав-таки фронт й потіснив радянських бійців. 12 жовтня потужною артилерійською підготовкою розпочався штурм позиції супротивника. Артилерія та «катюші» били і з плацдарму, і з лівого берега Дніпра. «Перша траншея німецької оборони була повністю зрівняна з землею. Живому залишитись в ній було неможливо».¹⁰⁸ Бої продовжувались більше місяця. Багаторазові спроби наступу в жовтні (12-15 і 21-24) завершилися безрезультатно. Причин невдач було багато – це і особливості місцевості й незначні розміри плацдарму (11 кілометрів по фронту і 6 кілометрів у глибину), і недостатня кількість переправних засобів, і мала ефективність артвогню з лівого берега, і панування в повітрі ворога... Нарешті, пізньої ночі на 25 жовтня Й. В. Сталін підписав директиву, в якій зазначалося: «1. Ставка Верховного Головнокомандування вказує, що невдача наступу на Букринському плацдармі сталася тому, що не були своєчасно враховані умови місцевості, які утруднювали тут наступальні дії військ, особливо танкової армії... 2. Ставка наказує провести перегрупування військ 1-го Українського фронту з метою посилення правого крила фронту, маючи найближчим завданням розгром київського угруповання противника і оволодіння Києвом».¹⁰⁹

Таким чином, Букринський плацдарм зіграв вагому роль у створенні сприятливих умов для нового наступу: преш за все, бойові дії радянських військ

¹⁰⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1975. – Т. 2. – С.340.

¹⁰⁸ Спогади Первова Миколи Васильовича до 40-річчя форсування Дніпра і битви на Букринському плацдармі. 1983 р.

¹⁰⁹ Штеменко С. М. Вказ. прац. – С. 231.

у зазначеному районі відвернули головні сили київського угруповання противника; по-друге, ворог поніс на Букринському плацдармі великі втрати (до 55 тисяч солдатів і офіцерів), що істотно послабило його сили. Проте, втрати радянських військ на Букринському плацдармі більші в декілька разів й обчислюються сотнями тисяч чоловік.

2.2. Лютізькій плацдарм

Надалі основний удар по київському угрупованню фашистів було вирішено нанести з Лютізького плацдарму. Проте, задля того аби вказане здійснити, необхідно було в стислі терміни і непомітно для гітлерівців перегрупувати війська. Перегрупування розпочалось 25 жовтня під керівництвом заступника командуючого фронтом А. А. Гречка. «Отримавши директиву Ставки, штаб фронту розпочав посилену підготовку операції. 25 жовтня було віддано розпорядження з перегруповання військ на праве крило фронту, уточнено маршрути та місця переправ. Перегрупування належало зробити потай, використовуючи макети танків для введення противника в оману. За одну-дві доби до початку наступу головного ударного угруповання для сковування якомога більшої кількості сил противника у наступ переходили війська, що перебували на букринському плацдармі. Таким чином, основна ідея замислу Київської наступальної операції полягала в тому, щоб головним ударом з лютізького і допоміжним з букринського плацдармів розгромити угруповання противника, звільнити Київ, розширити плацдарм у районі Києва до стратегічного, чим створити сприятливі умови для наступу на Правобережній Україні. Перегрупуванню підлягали 3-я гвардійська танкова армія, 7-й артилерійський корпус прориву, 23-й стрілецький корпус, а також ряд інженерних, артилерійських з'єднань та частин. Одночасно з півночі на південь із 13-ї армії передислокувалися дві стрілецькі дивізії, танкова бригада та артилерійські частини. Завдання було складним. Належало спочатку в короткий термін потай переправити з Букринського плацдарму сотні танків і самохідно-

артилерійських установок, гармат, бронетранспортерів та автомобілів, потім здійснити майже двохсоткілометровий марш уздовж фронту і, нарешті, подолати Десну і знову переправитися через Дніпро на Лютізький плацдарм».¹¹⁰

Таким чином, перегрупування ропочалось в ніч на 26 жовтня. Війська 3-ї гвардійської танкової армії в повній мірі завершили переправу на лівий берег Дніпра до ранку 28 жовтня, майже за 2 доби. Було здійснено переправку 345 танків (перед тим у боях за Букринський плацдарм було втрачено 377 танків), більше 3500 автомашин із вантажами й особовим складом, до 500 тракторів і тягачів, 250 гармат різних калібрів. За 6 діб 3-тя гвардійська танкова армія здійснила складний 200-кілометровий марш уздовж лінії фронту, в більшості в нічний час, у складних метеумовах, по осінньому бездоріжжю, двічі потай переправилася через Дніпро та Десну й до кінця дня 30 жовтня вийшла в район зосередження Верхня та Нижня Дубечня. У ході маршу з технічних причин вийшло з ладу 90 танків.¹¹¹

«Задля прихованого відходу 3 гвардійської танкової армії з Букринського плацдарму й перекидання її в район зосередження були вжиті заходи ретельного маскування. На плацдармі були лишені командні пункти армії й декілька радіостанцій. Усі вони продовжували власну звичну роботу, дезінформуючи противника. Замість знятих із зайнятих позицій танків побудували макети з дерева і землі. На вогневих позиціях були зроблені макети гармат. Рух танків й автомашин дозволявся лише в нічний час зі збереженням світломаскування. Суворе маскування проводилось також в районі нового зосередження. Нельотна погода в дні перекидання сприяла збереженню підготовки нового наступу в таємниці. Заходами, які були вжиті було заведено в обман противника, змушено його авіацію протягом тижня бомбити залишені позиції радянські позиції».¹¹²

¹¹⁰ История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С.255.

¹¹¹ Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою / В. О. Дайнес. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – С. 382.

¹¹² Курист Л. И. Атакуют танкисты / Л. И. Курист. – К.: Политиздат Украины, 1981. – С.80-81.

Перегрупування було вкрай складним. Так, в армії в ті часи налічувалось 400 танків і самохідно-артилерійських установок, 3500 колісних машин з вантажем, 500 тракторів-тягачів й орієнтовно 800 гармат і вся зазначена грандіозна армада переправилася по мосту й на понтонах з правого берега на лівий без єдиного сигналу, з погашеними фарами, і потягнулася вздовж лінії фронту, грузнучи в ґрунті, розмитому осінніми дощами та вириваючись із трясовини лише завдяки високій майстерності механіків-водіїв. І так практично 200 км уздовж Дніпра. Погода тоді була дощова. З однієї сторони, вказане було на руку радянським військам – авіація німців не була спроможною вести розвідку, при цьому тумани й дощі приглушували шум тисяч машин, які рухались. Проте, з іншої – дощі розм'якшили дорожній ґрунт, війська пересувалися повільно, грузнучи в багні. Не можна було розпалити навіть маленького вогнища й висушити обмундирування – на правому березі був ворог. Проте, радянські воїни витримали і це випробування на стійкість. Наскільки вдалося ввести в оману противника, можна судити з того, що коли армія Рибалка уже зосередилася на Лютізькому плацдармі, гітлерівське командування відвело 7 танкову дивізію з-під Києва в район Кагарлика.¹¹³

Танкістам шлях до Дніпра перегороджувала Десна – широка, з нерівним руслом та швидкою течією. Задля того аби подолати останню, необхідні були важкі пороми чи мости, будівництво яких затягнулося б на декілька днів. Було прийняте рішення переправляти танки по дну річки. Глибина броду практично вдвічі перевищувала норму, яка була встановлена для танків Т-34. Ще ніколи й ніде до цього танкові війська не перетинали вбхід таких водних перешкод. Танкісти-гвардійці ретельно готувалися до такої небувалої переправи. Усі люки, щілини, жалюзі танка затулялися клоччям із солідолом чи смолою і промасленими брезентовими килимками. Вихлопні труби подовжили промасленими брезентовими рукавами, що забезпечило вихід відпрацьованих газів. Задля доступу повітря люк башти залишався відкритим, через який

¹¹³ Курист Л. И. Вказ.прац. – С.81.

командир екіпажу був спроможний вести спостереження й вказувати маршрут механіку-водієві, який керував машиною наосліп. Брід був позначений 2 рядами віх. Рух танків по зазначеному своєрідному підводному коридору провадився на першій передачі. Як тільки танк досягав середини річки, вода підходила до самого верху башти, хвилі й бризки інколи лились через люк. Вода пробивалася крізь ключчя, піднімалася до сидіння, далі вище, заливала людей. Проявивши мужність, стійкість й витримку, учасники переправи за вісім годин провели по дну Десни на західний берег річки більше сімдесяти бойових машин. Лише у 3 танків посеред річки заглохли двигуни й машини довелося витягувати на буксирі.¹¹⁴

Далі відбулось форсування Дніпра, й радянські війська опинилися на Лютізькому плацдармі. На Букринському плацдармі лишилися деякі частини 40 і 27 армій, що були приречені на смерть. Зі спогадів М.В. Петрова: «У ніч на 26 жовтня почалася прихована передислокація військ із Букринського плацдарму на Лютізький, північніше Києва. Наш полк у складі дивізії був виведений з плацдарму, при цьому весь рядовий склад ми передали частинам, які залишилися на плацдармі. Вони надзвичайно гостро відчували нестачу боєприпасів і продуктів харчування. Це вони були обдурені командуванням, яке обіцяло підтримку вогнем».¹¹⁵

1 листопада пішли в наступ, який гітлерівці сприйняли як основний і ввели в дію власні резерви: 3 дивізії (2 піхотні і 1 танкова СС «Рейх»). 3 листопада радянські війська почали наступ з Лютізького плацдарму. Лише тепер командуючий групою армій «Південь» фельдмаршал Манштейн здогадався, що основний удар буде здійснено якраз із зазначеного плацдарму, а не з Букринського.¹¹⁶

Дослідники зауважують, що водночас з бойовими діями на лютізькому плацдармі, тривали напружені наступальні кровопролитні бої на південь від

¹¹⁴ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 126.

¹¹⁵ Спогади Первова Миколи Васильовича до 40-річчя форсування Дніпра і битви на Букринському плацдармі. 1983 р. / Особистий архів автора.

¹¹⁶ Бойко Н. Вказ.прац. – С. 127.

Києва. По військах лівого крила Воронежського фронту, які наступали, противник вів сильний мінометний і артилерійський вогонь, завдавав авіаційних ударів, контратак піхоти й танків. Війська фронту за істотних втрат за період операції зазнали втрат в особовому складі, озброєнні та бойовій техніці. Війська 38-ї армії протягом 1–2 листопада лишались на займаних рубежах, вели бій і розвідку. У розташуванні військ 13-ї та 60-ї армій змін не було. К. Москаленко згадував, що «війська зайняли вихідне положення для 285 наступу. Саперні підрозділи розмінували проходи в мінних полях, завершили свою роботу зв'язківці. Відправлені у війська офіцери штабу армії один за одним повернулися та доповіли про готовність з'єднань і частин до наступу».¹¹⁷

Першим етапом операції був прорив тактичної зони оборони противника, оволодіння Києвом (протягом 3-6 листопада 1943 року). Так, 3 листопада після потужної артилерійської підготовки атаки о 8 год 40 хв розпочався наступ головного угруповання фронту – 60-ї та 38-ї армій. Цього ж дня авіація здійснила 1150 літако-вильотів. 4 листопада о 10 год 38-ма та 60-та армії знову розпочали наступ. Науковці притримуються думки, що для нарощування зусиль, командувачі армій ввели в битву другі ешелони й резерви. За день 38-ма армія відбила 4 контратаки німців й просунулася на 5 км, оволоділа населеними пунктами Берковець, Вишгород і вийшла до околиць Пріорки. 60-та армія просунулася на 2-6 км, оволодівши населеними пунктами Мануїльськ, Олексіївка, Димер, Козаровичі. Противник чинив опір й контратакував на постійній основі. Командувач 38-ї армії у бій 5-й ввів гвардійський танковий корпус.¹¹⁸

3-тя гвардійська танкова армія о 10:30 висувалася у вихідне положення з метою введення у прорив. Участь у бойових діях брала 52-га гв. тбр, що першою оволоділа Берковцями, туди ж висувалася 23-тя тбр. Основні сили армії були зосереджені у районі дач Пуща-Водиця, у лісі на північний схід. Проте, 4 листопада війська 60, 38-ї армій та 3-ї гвардійської танкової армії завдання не

¹¹⁷ Москаленко К. С. Киевская операция. Воспоминания бывшего командующего 40-й, а затем 38-й армиями / К. С. Москаленко // Военноисторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 52.

¹¹⁸ Строева А. Т. Шестая танковая и ее командарм / А. Т. Строева. – К. : Молодь, 2000. – С.123.

виконали, що В. Возненко оцінює так: «Однією з основних причин повільного просування 38-ї армії було те, що командувач армії, зустрівши сильний опір противника, слабо нарощував удар, хоча і мав у своєму другому ешелоні два стрілецьких корпуси. Командувач фронту 4 листопада зажадав введення в бій 23-го стрілецького корпусу. Однак корпус висувався з другого ешелону, розгортався дуже повільно і фактично участі в бою в цей день не взяв».¹¹⁹

3-тя гвардійська танкова армія 5 листопада «вела бої зі знищення опорних пунктів противника в районі Біличі та Святошино. На кінець дня її основні сили були зосереджені в цих пунктах, а передові частини перебували на південь від житомирського шосе на лінії Шевченко, Жуляни... 38-ма армія протягом 5 листопада вела бої в центральних кварталах Києва і на південний захід від міста».¹²⁰

Біличі були очищені від противника 5 листопада до 16 год, Святошино було повністю звільнено до 18 год цього ж дня. Частини 7-го гвардійського танкового корпусу в нічному бою оволоділи населеними пунктами Любка та Берковець, а до ранку 5 листопада вийшли на північну околицю Святошина. У вітчизняній історичній літературі існує думка, що якраз у вказаний момент розвитку операції ворог не витримав і почав відходити.¹²¹ Ідентичної думки дійшли німецькі науковці, що зазначають, що після прориву радянськими військами тактичної зони оборони, німецьке командування з 5 листопада розпочало відведення військ з міста Києва.¹²²

5 листопада з'єднання 38-ї армії разом з 3-ю гв. танковою армією просунулися на глибину 20–25 км на захід. 50-й стрілецький корпус, обійшовши

¹¹⁹ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С.142.

¹²⁰ Там само. – С.142-145.

¹²¹ Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін.]. – К. : Україна, 2005. – С.220.

¹²² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten - Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – С.372-372.

Київ із заходу, вийшов до Микільської Борщагівки й на залізничну станцію Жуляни. Під вечір 51-й стрілецький корпус й 5-й гв. танковий корпус, оволодівши Пріоркою, увірвалися на околицю Києва й розпочали успішний наступ до центру міста.¹²³

Німецькі війська, не вв'язуючись у вуличні бої, намагалися якнайшвидше відійти з Києва, все ж запеклі бойові зіткнення і сутички траплялися. Позиції дослідників базуються на відомостях із бойових й оперативних документів. У журналі бойових дій 1-го Українського фронту зазначалось, що 38-ма армія протягом доби 5 листопада продовжувала наступ на безперервній основі, просунувшись вперед на 25 км. Армія оволоділа більше 27 населеними пунктами і, відбиваючи контратаки противника, у 2-ї половині дня вела вуличні бої в центрі Києва, відрізавши шляхи відходу противнику на південь і південний захід. 60-та армія частинами 21 і 30 ск продовжувала наступ на південному і південно-західному напрямках. Під час боїв частинами 21 і 30 ск відбито 3 контратаки противника від 1 до 2 батальйонів піхоти з 15–25 танками. 2-га повітряна армія здійснила 724 літако-вильотів. Було збито три літаки противника. Втрати 2-ї повітряної армії склали 17 літаків. Усю ніч з 5 на 6 листопада 1943 року у Києві тривали бої, тоді як вранці 6 листопада радянські війська оволоділи містом у повній мірі.¹²⁴

Таким чином, 6 листопада 1943 року столиця України була звільнена від німецько-фашистських загарбників, ціною життів українських захисників ворога було відкинуто зі столиці та відкрився шлях на Правобережну Україну.

¹²³ В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945; [Отв. ред. И. Я. Виродев]. – М. : Наука, 1974. – С. 182.

¹²⁴ Пам'ять народа. Журнал боевых действий войск 1-го Украинского фронта // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556>

РОЗДІЛ 3. ВІДХІД НІМЦІВ І ЗВІЛЬНЕННЯ МІСТА

Німецькі солдати змушені були відступити та покинути Київ. Впродовж 6 листопада 1943 р. війська 38-ї армії просунулися на 25 км. 3-тя гвардійська танкова армія, розпочавши переслідування противника, протягом 6 листопада просунулася на 30–40 км, 1-й гвардійський кавалерійський корпус вийшов на фронт Дачі Клавдієво, Дачі Немішаєво, Дачі Кичеєво. Протягом 6 листопада 60-та армія, продовжуючи наступ, власним лівим крилом просунулася на 12 км. У той же час, 13-та армія з 3 до 6 листопада активних бойових дій не вела.¹²⁵ Вхід до столиці радянської армії ще не означало її повного звільнення, надалі необхідно було вибивати ворога з міста та приміських територій.

2-га повітряна армія протягом 6 листопада сприяла наземним військам у розгромі противника й здійснила 623 літако-вильоти. Вигнання нацистів з міста виступило головною подією наступальної операції. У німецькій військовій літературі зазначено, що головна частина 88-ї піхотної дивізії загинула в палаючому місті.¹²⁶ Е. Манштейн згадував, що «після важких боїв був залишений Київ, тому що 7-й армійський корпус, який діяв тут, опинився під загрозою оточення в місті. Корпус був відкинутий з Києва на південь, і йому вдалося затримати просування противника лише за 50 км нижче міста... На західному фланзі 7-го армійського корпусу ми втратили важливий для вивантаження відповідних сил і постачання 8-ї армії залізничний вузол Фастів... Обидва корпуси, що стояли на Дніпрі на північ від Києва, були відкинуті далеко на схід: 13-й армійський корпус – до Житомира, а 49-й армійський корпус – до Коростеня. Обидва цих важливих залізничних вузли, через які здійснювався зв'язок з групою армій «Центр», а також постачання танкової армії, були зайняті противником. 4-та танкова армія, таким чином, була розірвана на три групи».¹²⁷

¹²⁵ Кидонь В. Вказ. Прац. – С. 290.

¹²⁶ Карель. П. Восточный фронт: в 2 кн. / П. Карель. Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : Изографус, 2003. – С.221.

¹²⁷ Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала Вермахта / Э. фон Манштейн; [пер. с англ. Т. М. Шуликовой]. – М. : ЗАО «Центрполиграф», 2009. – С.491.

На першому етапі операції оборона противника в багатьох місцях була розірвана у результаті рішучих дій військ 1-го Українського фронту (додаток А). Проте, це ще не означало перемогу. Надалі послідувала необхідність перейти до активних наступальних дій. Однак проміжки між флангами радянських з'єднань швидко розширювалися. До того ж, тил розтягнувся, радянські військові частини гостро потребували пального й боєприпасів.¹²⁸

З 7-го листопада розпочався другий етап операції, який за оцінками вітчизняних і зарубіжних істориків, був більш стрімким, аніж перший. Радянські війська з ночі почали діяти, в ніч з 6 на 7 листопада танкістам вдалося прорватися до вагомо для нацистів залізничного вузла групи армій «Південь» – Фастова. Особливо, варто згадати внесок 91-ї окремої танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії (командир бригади – полковник І. Якубовський).¹²⁹ Радянські війська оволоділи містом з підходом бригад 6-го гв. танкового корпусу вранці 7 листопада. Протягом 7 листопада 1943 року війська 1-го Українського фронту продовжували наступ на напрямках Іванків, Радомишль, Біла Церква і, просунувшись за день на 5–30 км і відкинувши противника від Києва на 25–60 км.¹³⁰ Особливо варто звернути увагу на бої за Фастів та розгром 146-го моторизованого полку німців. В боях 7-8 листопада танки 6-го механізованого корпусу знищили 72 німецьких бронетранспортера, при цьому 30 бронетранспортерів було захоплено у справленому стані. До того ж, Д. Шеїн зауважує, що «на двох сортувальних станціях Фастова частинами 6-го гвардійського танкового корпусу був захоплений величезний рухомий склад: 22 військових ешелони, 65 паровозів і бронепоезд, а також 65 польових і зенітних гармат, склади з продовольством і військовим майном».¹³¹ П. Карель зазначав,

¹²⁸ Кидонь В. Вказ. Прац. – С. 291.

¹²⁹ Дайнес В. О. Вказ.прац. – С. 388.

¹³⁰ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der 353 Krieg im Osten und an den Nebenfronten - Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – P. 373.

¹³¹ Шеин Д. В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – С.75.

що на сортувальних станціях стояв значний рухомий склад, включаючи 45 паровозів, з яких не вдалося врятувати нічого.¹³²

Натомість, у журналі бойових дій 1-го Українського фронту міститься дещо інша інформація «за 7.11.43 р. частинами 6-го гв. тк і 91-ї отбр захоплена артилерія зенітної оборони Фастівського залізничного вузла (більше 50 гармат), 72 автомашины, 22 польових гармати, 9 ешелонів з вантажем, 15 паровозів, 6 автодрезин, склад залізничних матеріалів, 2 склади ПММ (майже 3000 т бензину), зерносковище».¹³³ Власне на даному етапі Київської операції виникла загроза існування самої групи армій «Південь». З'єднання 4-ї танкової армії швидко втрачали боєздатність. Чисельність солдатів і офіцерів в її 11 піхотних дивізіях ледве сягала чисельності полкового складу, а у 208-й пд залишилося всього 165 бійців у строю, 8-ма тд не мала ні одного 293 справного танка.¹³⁴

Загроза знищення німецької армії була як ніколи високою, і в таких умовах Е. Манштейн здійснив спробу переконати А. Гітлера у потребі вжити рішучих заходів стосовно підсилення київського напрямку та підготовки Київської контрнаступальної операції групи армій «Південь», однак, для організації останньої необхідно було виграти декілька діб, загальмувати радянський наступ на загрозованих напрямках. Таким напрямком вбачався білоцерківський і фастівський. Порушуючи німецьку педантичність сюди були направлені резерви, які не мали належного рівня підготовки до ведення бойових дій.¹³⁵

3–6 листопада 1943 року на станції Бердичів вивантажувалася 25-та танкова дивізія німців, що прибула із Франції. Після вивантаження частини дивізії похідним порядком були зосереджені в районі Білої Церкви. Насправді ж, вказана дивізія зовсім була не підготовлена до ведення бойових дій, проте, ця

¹³² Карель. П. Восточный фронт: в 2 кн. / П. Карель. Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : Изографус, 2003. – С.51.

¹³³ Пам'ять народа. Журнал боевых действий войск 1-го Украинского фронта // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556>

¹³⁴ Кидонь В. Вказ. Прац. – С. 292.

¹³⁵ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der 353 Krieg im Osten und an den Nebenfronten - Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – P. 374-375.

танкова дивізія все ж була переведена в Україну й направлена в район бойових дій. Положення ускладнювалося ще й тим, що у відповідності до наказу командувача групи армій «Південь», весь колісний транспорт дивізії мали вивантажити в районі Бердичева, а танки – у Кіровограді, іншими словами практично за 200 км на південний схід. Беручи до уваги критичну обстановку у західній частині Києва, командування групи армій «Південь» прийняло рішення спрямувати всю колісну техніку в район бойових дій одразу після вивантаження. На вечір 6 листопада дивізія одержала наказ командувача 4-ї танкової армії максимально швидко здійснити марш до Фастова й утримати останній за будь-яку ціну спільними зусиллями з полком танкової дивізії СС «Райх», причому танковий полк 25-ї дивізії спромігся прибути у район призначення тільки 9 листопада.¹³⁶ Сама ж вказана танкова дивізія була ослаблена, адже вона не переставала воювати чотири місяці поспіль. Варто взяти до уваги хоча б те, що в перші дні листопада дивізія СС «Райх» володіла всього 38-ма дієздатними танками. Більше того, за своїми бойовими спроможностями дана дивізія більше нагадувала бойову групу.¹³⁷ В район Білої Церкви 7 листопада прибуло управління 48-го танкового корпусу німців.¹³⁸ Воєнні історики радянського часу, базуються на бойових документах, фіксують зосередження істочних сил противника на фастівському напрямку, проте не беруть до уваги їх боєздатності. «Тут же зосередилися основні сили 25-ї танкової дивізії, один полк 198-ї піхотної дивізії, знятий з району Кременчука. Танкова дивізія СС «Райх», перекинута з району Букрина, зосереджувалася в районі Гребінки, Устинівка. На станції Попільня розвантажувалися ешелони танкової дивізії СС «Адольф Гітлер». Передові підрозділи цієї дивізії вийшли в район Кожанки. 1-ша танкова дивізія німців, половина сил якої вже зосередилася на схід від Кіровограда, була

¹³⁶ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М. : Издательство иностранной литературы, 1957. – С.303.

¹³⁷ Nevenkin K. Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2008. – P. 819.

¹³⁸ Меллентин Ф. В. Вказ. прац. – С.304.

спрямована на київський напрямок».¹³⁹ У смузі фронту в цей день було зафіксовано до 800 прольотів ворожих літаків.¹⁴⁰ У наукових історичних працях події 8-го листопада відрізняються. Наприклад, В. Возненко вказує, що «впродовж 8 листопада ворог продовжував відхід на тих же напрямках».¹⁴¹ К. Москаленко у своїх роботах зазначив, що після втрати Фастова німецьке командування мало бажання поновити попереднє положення власних військ і вже 8 листопада 3-тя гвардійська танкова армія відбила перші контратаки 25-ї танкової дивізії і танкової дивізії СС «Райх».¹⁴²

У журналі бойових дій 1-го Українського фронту за 8 листопада також мова йде про оборонні бої противника, а на деяких ділянках противник контратакував радянські війська.¹⁴³ У відповідності до даних, що їх наводить Д. Шеїн 8 листопада частини 3-ї гв. танкової армії, а саме частини 6-го гв. танкового корпусу зайняли оборону на південь і схід від Фастова. 91-ша окрема танкова бригада – на південній околиці Фастова. Протягом декількох слідуючих днів війська 3-ї гвардійської танкової армії відбивали удари противника з півдня і заходу в загальному напрямку Фастів – Київ.¹⁴⁴ Як зазначає С. Сидоров, «з 8 листопада противник почав проводити сильні контратаки в районах Корин, Фастів, Трипілля, щоб прорватися до Києва уздовж залізничної магістралі Фастів – Київ та правого берега Дніпра».¹⁴⁵ Ще 6-7-го листопада німецьке командування

¹³⁹ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С.161-162.

¹⁴⁰ Пам'ять народа. Журнал боевых действий войск 1-го Украинского фронта // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556>

¹⁴¹ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – С.56.

¹⁴² Москаленко К.С. Вказ.прац. – С.213.

¹⁴³ Спр. 239. Документи про організацію штабів та формувань місцевої ППО та воєнізованої пожежної охорони в містах УРСР: довідки, листування, 18.02–23.11.1943, 95 арк.

¹⁴⁴ Шеин Д. В. Вказ.прац. – С.79.

¹⁴⁵ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – С.127.

мало намір зупинити наступ радянських військ та вживало для цього всіх необхідних засобів. Для даної мети німецькі частини в швидкому темпі переходили з інших ділянок фронту на Київський напрямок.

8 листопада розпочались контратаки 4 танкових і 1 моторизованої дивізій у районі Трипілля й Фастова. Контратаки були відбиті, до того ж, розвідка встановила, що противник підтягує істотні сили в район Білої Церкви і Козятина. Війська фронту 9 листопада успішно переслідували противника на коростенському і житомирському напрямках, проте знову не досягли успіху на козятинському та білоцерківському, де продовжували вести бойові дії в більшості на попередніх рубежах. На вказаних напрямках німці зосереджували власні резерви і не лише зупинили наступ радянських військ, але й самі також перейшли до активних дій. Наступ 38-ї армії на фронті від Фастова до Дніпра 10–11 листопада було практично зупинено. Головна ударна сила фронту – 3-тя гвардійська танкова армія – була зв'язана боями з резервами противника, що підійшли в район Фастова, і не спромоглись прорватись на Козятин. Успіху не мав також й удар 5-го гвардійського танкового корпусу на південному напрямку на Білу Церкву. При цьому, радянські війська у районі Житомира й Черняхова продовжували просуватися на захід. Населені пункти Попільня та Паволоч, які були захоплені раніше, були втрачені. Головні зусилля армії були зосереджені на утриманні досягнутого рубежу у районі Фастова. Важкі бої на схід від Фастова йшли декілька днів на безперервній основі, проет успіху ворог не досяг. 12 листопада 1943 року вони оволоділи Житомиром і, просунувшись за добу на 6–14 км, вийшли на рубіж Чорнобиль, Малин, Черняхів, Житомир, на південь від Фастова й Обухова.¹⁴⁶ Потім Червона армія відбила Коростень й Житомир, проте контрнаступ німецьких військ повернуло Вермахту вказані міста. Гітлерівці 16 листопада після форсування річки Тетерів та прориву радянського фронту перерізали шосе Житомир-Київ й 17 листопада захопили

¹⁴⁶ Кидонь В. Вказ. Прац. – С. 295-296.

Коростишів. Протягом 19-20 листопада було захоплено Житомир. Танки ворога вирушили вздовж нинішньої траси «Київ-Чоп» на схід - до столиці України.¹⁴⁷

Так, до 12 листопада на правому березі Дніпра було створено київський стратегічний плацдарм до 230 км уздовж фронту та 145 км в глибину. Проте, так як фронт дій збільшувався на постійній основі, наступ вівся вже у розрізі окремих напрямків. У той же час, закінчувалось доукомплектування німецького 48-го танкового корпусу, що складав основу контрударного угруповання противника на південь від Фастова. Беручи до уваги, що «швидке просування правого флангу і центру 1-го Українського фронту на захід і в той же час завзятість противника і його контратаки на фронті Фастів, Трипілля і зосередження тут основного танкового угруповання німців говорить про те, що противник, даючи можливість просуватися нам на захід, збирає сили для удару під корінь на напрямку на Фастів, Київ», Ставка ВГК увечері 12 листопада наказала 1-му Українському фронту власним центром тимчасово призупинити наступ на захід, підсилити 38-му армію, не допустити прориву противника до Києва, розбити білоцерківське угруповання ворога, після чого продовжити наступ на козятинському напрямку.¹⁴⁸ Вказана директива визначила закінчення Київської наступальної операції (що датується 3–13 листопада 1943 року). Після жорстоких боїв німецький наступ вичерпався, остаточно припинившись 25 листопада. Війська рушили назустріч кампанії осені-зими 1943-44 років.

Підсумовуючи результати проведеної у листопаді 1943 року наступальної операції 1-го Українського фронту, можна зазначити, що завдяки сміливому маневру силами та засобами, раптовості завданого удару радянськими військами, було визволено столицю України. Червоноармійці просунулися в західному напрямку на глибину до 150 км і оволоділи важливим стратегічним плацдармом на Дніпрі. Були створені умови для підготовки та проведення нових ударів по противнику на Правобережній Україні.

¹⁴⁷ Рубежі слави: патріотично-краєзнавчі матеріали / [уклад. Н. О. Кліменко]; КЗ КОР «Київська обласна бібліотека для юнацтва». – К., 2020. – С. 73.

¹⁴⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т. 16 (5–3) / [сост. Соколов А. М. [и др.]; под общ. ред. Золотарева В. А.]. – М. : ТЕРРА, 1999. – С.84.

РОЗДІЛ 4. НАДСЛІДКИ БИТВИ

Київська наступальна операція – це одна із найвідоміших і, водночас, одна із малодосліджених воєнних операцій в ході Другої світової війни. Відомою вона є завдяки ключовій події – визволення Києва, одночасно, всім відомо, що через цю операцію загинула надзвичайно велика кількість особового складу Червоної армії. У той же час, в радянських історичних джерелах є небагато наукових даних, які описують усі елементи цієї операції, дійсні втрати, некомпетентність Ставки.

Для радянської влади необхідним було визволити Київ до 7 листопада, ця дата з 1917 року почала бути найбільшим святом, найвизначнішою подією Росії, адже саме в цей день відбувся державний переворот і до влади прийшли більшовики на чолі зі своїм першим вождем В. Леніним. Саме з цього часу розпочались процеси вкорінення жорстокого тоталітаризму. Людина в СРСР лише напоказ була важливою, насправді ніхто, окрім комуністичної еліти не був захищеним перед законом, а після приходу Й. Сталіна до влади і самі компартійці часто потерпали від чисток та репресій. Що для Сталіна було віддати необґрунтований наказ? Чи важливі для нього були втрати якихось кілька тисяч українців, білорусів чи, навіть, росіян? Сьогодні вже практично всім зрозуміло, що вище радянське керівництво не зважало на людські втрати, воно боролось за території і було готовим послати на смерть усіх без винятку.

Київська наступальна операція 1943 р. мабуть би й залишилась до кінця не дослідженою та взагалі маловідомою, якби не очевидці подій, які залишили страшні відомості про реальний процес звільнення столиці. Жахає той факт, що радянське керівництво, усвідомлюючи обмеженість технічних засобів, не припиняло ні на день процеси мобілізації. І часто, в бій йшли разом 5-10 осіб з однією рушницею або, навіть, часто з дерев'яною. Іноді зброєю для вояків були підручні засоби – цегла, палки, будь-що. Навіть німецьке командування було шокованим тим, як радянські головнокомандуючі кидали в бій абсолютно непідготовлених людей.

Окремим питанням в ході битви була мобілізація, яка проводилася за тактикою «чим більше, тим краще». «Гарматне м'ясо» – ось ким насправді були українці в очах радянського керівництва. Мобілізували навіть не військкомати, а самі військові, які за роки війни були ображені на весь світ за те, що вони воюють, а інші – ні. Тому, за будь-якої можливості такі військові записували в солдати Червоної армії усіх, хто міг тримати зброю в руках, а не тих хто вмів це робити. Відповідно, усі не підготовлені ставали першими жертвами війни, вони були приречені на смерть через відсутність будь-яких елементарних знань про воєнну справу. На території звільнених районів України польові військкомати мобілізували сотні тисяч осіб, які, за заявами радянського командування, власною кров'ю мали «змити ганьбу перебування на окупованій території». Таких людей у народі прозвали «піджачниками», «чорносвітками» або «чорною піхотою». Саме цих приречених хлопців та чоловіків з цеглинами посилали в бій, щоб німці більшість своєї зброї використали саме на них, а тоді в бій мали йти підготовлені російські частини. Що важливо, таких польовий воєнкоматів не було в Росії, вони діяли виключно на території України.

На всіх етапах битви за Дніпро, війська 1-го Українського фронту зазнали величезних втрат. І М. Ватутін запропонував набирати в армію молодь із найближчих сіл. Цю ідею підтримав Г. Жуков, що мав статус заступника Верховного головнокомандувача, у зв'язку з чим, він мав величезні повноваження. Офіційним же приводом став наказ Ставки Верховного головнокомандувача № 089 від 9 лютого 1942 року, у відповідності до якого, військовим радам армій і командирам дивізій було надано право необмеженого призову людей, які «проживають на територіях, що звільняються від окупації», на військову службу.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Приказ Ставки ВГК № 089 начальникам штабов Воронежского, Юго-Западного, Донского, Сталинградского и Закавказского фронтов о призыве в Красную Армию граждан, проживающих на освобождаемых от оккупации территориях. 9 февраля 1942 г. // ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 126. Л. 33, 34. Заверенная копия. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/214372-prikaz-stavki-vgk-089-nachalnikam-shtabov-voronezhskogo-yugo-zapadnogo-donskogo-stalingradskogo-i-zakavkazskogo-frontov-o-prizyve-v-krasnuyu-armiyu-grazhdan-prozhivayuschih-na-osvobozhdaemyh-ot-okkupatsii-territoriya-9-fevralya-1942-g>

Т. Бараш – одна із очевидців тих подій згадувала, що «кожен, йдучи воювати, як правило, одягав стару фуфайку, сподіваючись, що нова ще стане в нагоді в господарстві. Усі думали, що повернуться додому. З їжі брали з собою скибку хліба та шмат старого сала. А через день-два ми вже ховали їх у братських могилах по 200 чоловік із цими ж торбочками та в цих же чорних фуфайках. У тих місцях були глиняні яри, а по краях ярів стікали струмки, повні крові.¹⁵⁰

Щодо питання про війну з підручними засобами, то була і така практика, коли військовим давали по половині цеглини і давали наказ бігти до німецьких укріплень та кидати в них цеглини, щоб німці думали ніби це гранати. Чи думали ті хто віддавав наказ, що ті ж самі німці зроблять з солдатами, які кидали в них цеглу? Можна з впевненістю стверджувати, що для радянських генералів, офіцерів це були свого роду розваги, такими методами вони своїми ж наказами посилали людей на вірну смерть. Чи могли ті підлітки та чоловіки – солдати Червоної армії відмовитися від подібного наказу? У такому випадку вони все одно б загинули від руки тих самих командирів. На війні не існує суду, і життя воїнів у великій мірі залежить від свого ж керівництва. Можна стверджувати, що зі сторони радянської влади відбувався геноцид українського народу. І хоча кулі були німецькі, але справжніми вбивцями були керівники Червоної армії.

До моменту битви за Дніпро набралось близько 300 тисяч таких мобілізованих, а загалом у процесі звільнення України із сіл закликали 900 тисяч непідготовлених та ненавчених бійців.¹⁵¹

Перед початком форсування Дніпра у селі Требухів відбулося засідання Військової ради штабу фронту. Спогади про останній збереглись завдяки

¹⁵⁰ Топчій А. Коли постало питання про забезпечення новобранців, Георгій Жуков заявив: «Обмундировувати і озброювати тих хохлів? Всі вони зрадники! Чим більше у Дніпрі потопимо, тим менше в Сибір після війни зашлемо» [Електронний ресурс] / А. Топчій// Срібна земля. – 2016. – Режим доступу: <https://sz.uz.ua/istoriya/istoriya-ukrajini/4371-koli-postalo-pitannya-pro-zabezpechennya-novobrantsiv-georgij-zhukov-zayaviv-obmundirovuvati-i-ozbrojuvat-i-tsikh-khokhliv-vsi-voni-zradniki-chim-bilshe-v-dnipri-potopimo-tim-menshe-v-sibir-pislya-vijni-z-ashlemo.html>

¹⁵¹ Ціна перемог маршала Жукова. Чорноморські новини: Одеська обласна громадсько-політична газета. – 2019. – № 94 (22113) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://chornomorka.com/archive/tags/istorija.html>

офіцеру з особливих доручень командувача Першого українського фронту М. Ватутіна Ю. Коваленка. Коли на вказаному засіданні вирішувалося питання, у що одягнути й чим озброїти 300000 мобілізованих новобранців, як їх хоч трохи підготувати, навчити заряджати гвинтівку, майбутній маршал Перемоги Г. Жуков заявив: «Як у що? У чому прийшли, у тому й воювати будуть! Автоматичним зброєю цих людей не озброювати! У них же за спиною загони! Дай їм 300 тисяч автоматів — і від заготівель нічого не залишиться. Вони всіх перекосять і чкурнуть до німців. Трилінійку їм зразка 1891!». Тоді заступник командувача Першого Українського фронту по тилу генерал В. Кулешов повідомив, що на складах є лише 100 тисяч трилінійок. Генерал К. Рокоссовський запропонував відправити до Москви кур'єра задля того аби описати у Ставці Верховного головнокомандувача ситуацію й попросити допомогти із озброєнням та формою. Так, Г. Жуков не витримав і заявив: «Навіщо ми, друзі, тут морочимо голови. Нащо обмундирувати та озброювати цих хохлів? Усі вони зрадники! Чим більше у Дніпрі потопимо, тим менше доведеться до Сибіру після війни посилати».¹⁵² І хоча на сьогодні більшість істориків вказують, що цей вислів є фейком, але насправді ненависть до українців була надзвичайно великою і спростувати ці слова на сьогодні важко.

Реально ж, Київ можна було визволити без таких великих втрат. Тоді війська Центрального фронту під командуванням К. Рокоссовського вже захопили плацдарми в районі Лютежу та Вишгорода загальною довжиною 22 кілометри. Столицю Радянської України з мінімальними втратами були готові взяти безпосередньо бійці 60-ї армії під командуванням нашого земляка генерала І. Черняховського, про що К. Рокоссовський доповів Й. Сталіну. Вождь зателефонував Г. Жукову, члену Військової ради М. Хрущову та генералу М.

¹⁵² Топчій А. Коли постало питання про забезпечення новобранців, Георгій Жуков заявив: «Обмундирувати і озброювати тих хохлів? Всі вони зрадники! Чим більше у Дніпрі потопимо, тим менше в Сибір після війни зашлемо» [Електронний ресурс] / А. Топчій// Срібна земля. – 2016. – Режим доступу: <https://sz.uz.ua/istoriya/istoriya-ukrajini/4371-koli-postalo-pitannya-pro-zabezpechennya-novobrantsiv-georgij-zhukov-zayaviv-obmundirovuvati-i-ozbroyuvat-i-tsikh-khokhliv-vsi-voni-zradniki-chim-bilshe-v-dnipri-potopimo-tim-menshe-v-sibir-pislya-vijni-zashlemo.html>

Ватутіну. Усі троє висловилися категорично проти пропозиції К. Рокосовського. Згадуючи про засідання військової ради у Требухові, Ю. Коваленко розповідав, що коли постало питання про можливість взяття Києва військами Черняхівського, Г. Жуков заявив: «Героєм Києва має бути російська, а не якийсь красень-хохол! Героя за Київ отримає не Черняхівський, а Ватутін! Тому слід негайно дати команду Черняхівському збити запал наступу».¹⁵³

Виникає також наступне питання, на чому здійснювали форсування Дніпра солдати? На плацнаметах, напханих соломою. І тонули масово!

Саме вищезазначене і є наслідки війни. Ці наслідки – це десятки тисяч відправлених на смерть підлітків, молодих хлопців, чоловіків, дідів – українців. Вони воювали за свою державу і, безперечно, їм всім було страшно, адже часто замість гвинтівки їм в руки давали цеглину, а в спину були націлені радянські рушниці. Дороги назад просто не було. Самі ж німці, учасники цих подій згадували, що їм було страшно стріляти в підлітків і багато хто просто відмовлявся це робити, а деякі навіть сходили з розуму. Страшно навіть уявити, що відчували самі солдати кинуті у бій з цеглою чи дерев'яною рушницею. Але саме вони – ці невідомі солдати є справжніми героями Другої світової війни. У результаті Київської наступальної операції німці зазнали істотних втрат, проте й, у свою чергу, завдали суттєвих втрат супротивнику. Радянські війська звільнили від нацистів столицю Української РСР й створили у вказаному районі стратегічний плацдарм, що зіграв вагому роль у боях за Правобережну Україну.

В роки існування СРСР, правду про Другу світову війну не озвучували, ніхто не мав права звинуватити комуністів в їх промахах у воєнних питаннях і, тим більше, ніхто не міг звинуватити саме радянське керівництво у такій великій кількості смертей простих солдат Червоної армії. Чимало документів, де містилася правда про хід воєнних операцій і про Київську наступальну, в тому числі, були знищені ще за часів існування самого СРСР. Ніхто з вищого керівництва не хотів заплямовувати авторитет партії і висвітлювати гірку правду

¹⁵³ Там само.

на осуд громадськості союзу і, тим більше, на міжнародну арену. Але з 1991 року Україна стала незалежна, і ті, хто брав участь у воєнних діях змогли заговорити, хоча і не всі, адже багато ветеранів війни так і продовжували жити в страху до самої смерті. Правда про злочини радянського керівництва лише підтверджує факт вчинення геноциду над українським населенням в роки Другої світової війни.

6 листопада Києвом заволоділи війська Червоної армії. Кількість загиблих при форсуванні Дніпра і звільненні Києва не піддається точному обліку. За офіційною радянською статистикою загинуло 417 тисяч червоноармійців (з них 6491 — в самому Києві). Однак за підрахунками ряду істориків кількість загиблих сягає не менше 800 тисяч чоловік, враховуючи мирне населення, яке було мобілізоване радянськими властями через польові військкомати зі щойно звільнених територій і практично незброєне та необмундироване (т. зв. «чорна піхота») брало участь у Битві за Дніпро, одній із найкривавіших воєнних операцій Другої світової війни.¹⁵⁴

Битва за Київ стала виявом масового героїзму. Поруч з солдатами бились з ворогом партизани і підпільники — другий фронт. За героїзм і мужність при визволенні Києва 17,5 тис. воїнів-визволителів нагороджені орденами і медалями, 668 з них — званням Героя Радянського Союзу, 32 з них були киянами.¹⁵⁵

Таким чином, битви за Дніпро та визволення Києва мали величезне військово-стратегічне, політичне, міжнародне, моральне значення. Був створений стратегічний плацдарм, який забезпечив звільнення всієї України. Це був потужний удар по фашистській Німеччині, який відіграв видатну роль та прискорив завершення Другої світової війни.

¹⁵⁴ Солодько П. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. [Електронний ресурс] / П. Солодько // Історична правда. – 2013. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/6/139185/>

¹⁵⁵ У столиці відзначили 79 річницю звільнення Києва від нацистських загарбників. Українформ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3608849-u-stolici-vidznacili-79-ricnicu-zviltanna-kieva-vid-nacistskih-zagarbnikiv.html>

ВИСНОВКИ

Київська наступальна операція була складовою частиною битви за Дніпро і водночас її найголовнішою метою, адже Київ – це столиця УРСР і відбити його у нацистів було головним завданням Сталіна. Переломним моментом у війні і водночас головною передумовою до Київської наступальної операції стала Сталінградська битва. Наступ німецьких військ на Сталінград розпочався із Харківського напрямку. Німецькі війська форсували Сіверський Донець і Дон. Сталінградська битва поклала початок контрнаступу радянських військ. Армії, дивізії, полки, офіцери та солдати, які пройшли горнило Сталінграда, стали елітою Червоної армії. Крім колосального бойового досвіду, вони мали те, чого бракувало багатьом іншим, – віри у свої сили. Вони відчували смак перемоги й побачили на власні очі одну з найбільших катастроф Вермахту. Навіть не зважаючи на значні прорахунки та промахи вищого радянського керівництва Сталінградська битва стала знаменним поворотом війни. Історичним значенням битви під Сталінградом стало те, що вона започаткувала корінний перелом у ході Другої світової війни; було завдано удару по престижу німецької армії; а саме головне – поразка німецьких військ та їхніх союзників стала могутнім імпульсом для розгортання антинацистського та національно-визвольного рухів, сприяла консолідації сил антигітлерівської коаліції.

Не менш важливою передумовою для реалізації Київської наступальної операції стала і Курська битва. Історичне значення Курської битви особливо значиме. Саме ця битва продемонструвала, що стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Радянської армії, почався загальний наступ радянських військ по всьому фронту; було розгромлено кращі дивізії німецьких військ; були закладені передумови для висадки англо-американських військ і розпаду блоку Центральних держав. Оборона й наступ радянських військ під Курськом були початковим етапом їх загального наступу на південно-західному та центральному напрямках із метою виходу до Дніпра. Ураховуючи характер задуму верховного головнокомандування і завдань, поставлених перед

військами фронтів, можливо стверджувати, що битва під Курськом є частиною битви за Дніпро. Катастрофа, якої зазнали війська Вермахту під Сталінградом та Курськом створили сприятливі передумови для Радянської армії проривати оборону та очищувати Україну від окупантів. Завдяки Курській битві за досить короткий проміжок часу було звільнено Лівобережжя України та весь Донбас.

На початку Другої світової війни сили сторін радянська армія значно відставала у технічному забезпеченні від німецької, але чисельність першої значно перевищувала чисельність нацистських військ. З початком вигнання німецьких військ з України Червона армія почала поповнюватися контингентом із визволених територій: юнаками призовного віку, учасниками антинацистського партизанського та підпільного рухів, військовополоненими, дезертирами, кримінальними елементами тощо. Така «різношертність» особового складу пояснюється гострою необхідністю людського резерву, тому перебирати бажаними воювати ніхто не збирався. Окремою категорією новобранців були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Крім того, з осені 1943 року в Україні відбувався достроковий призов. Хоча військова підготовка цих юнаків мала бути тривалішою, ніж для інших призовних років, багато хто з них відразу після призову потрапив до діючої армії.

На початок Київської наступальної операції чисельність війська становила 398 682 особи. Кількість війська налічувала 404 315 осіб, 600 танків, 264 САУ, 716 літаків. Щодо сил противника, то на початок листопада перед військами 1-го Українського фронту противник мав 30 дивізій, з них 7 танкових і 2 моторизовані, понад 3600 гармат і мінометів, до 400 танків і штурмових гармат, 665 літаків. З цієї кількості перед фронтом 38-й і 60-ї армій діяло 12 піхотних і 2 танкові дивізії. Щільність артилерії і мінометів на 1 км оборони не перевищувала 38–40 одиниць. В самих німецьких джерелах чітко вказується, що «Східний вал» складався виключно з польових укріплень. Також зазначається, що дніпровський рубіж не був міцним і міг відігравати роль потужної лінії оборони лише у випадку великої кількості самих німців, які б компенсували його конструктивну легкість укріплень. Ряд німецьких дослідників припускають, що Гітлер вирішив

зробити ставку на природні умови про які в даній роботі вже вказувалося. А сам «Східний вал» був більше пропагандистською складовою аніж реальним оборонним укріпленням. Кількість людського та технічного потенціалу можна зазначити, що радянські війська перевершували ворога: у людях — у 2,1 рази, по танках - у 1,1 рази, по літаках - у 1,4 рази, по гарматах та мінометом - у 4 рази.

Одночасно, морально-психологічний настрій німецьких солдат був підірваний програшними битвами під Москвою, Сталінградом, Курськом. Якщо на початку вторгнення німці мали значну перевагу внаслідок раптового нападу, то через два роки вони усвідомили глибоке розчарування своїм командуванням та були нажахані радянськими діями. І німецькі генерали і офіцери були шоковані самовідданістю та самопожертвою радянських воїнів, які виконували будь-які накази свого командування навіть у тому випадку коли вони усвідомлювали, що живими не повернуться.

За військово-політичним і стратегічним задумом, визволення Києва не мало аналогів серед воєнних конфліктів у світовій воєнній історії. По-перше, радянські військ мали подолати досить складний природно-географічний чинник, де ширина р. Дніпро місцями сягає 3,5 км, глибина — 12 м, а правий берег переважає над низьким лівим. На картах гітлерівського генштабу дніпровські укріплення одержали назву «Східного валу». По-друге, на лівому березі Дніпра зосередилися значні сили вермахту.

Форсування Дніпра продемонструвало з одного боку велику мужність, стійкість, витривалість та самовідданість радянської армії в складі якої більшість була українців (під час наступальної операції на Київ), а з іншої – жорстокість та прорахунки зі сторони вищого командування, яке не зважаючи на людські життя штурмували Київ «під дату». У Дніпрі загинули тисячі, десятки тисяч доблесних воїнів, героїв, людей, які боролися не за звання чи Сталіна, а боролися за свою Україну.

На Букринському плацдармі розгорілися великі бої. У Переяславському районі Київської області (точніше, на правобережжі Дніпра) відбулася одна із найжорстокіших, кривавих, запеклих і бездарних операцій Великої Вітчизняної

війни. Вона ввійшла в історію під назвою «Битва на Букринському плацдармі». Великою проблемою було те, що німецьке командування було поінформоване про те, що радянські війська прагнуть просуватися на Київ, опираючись на Букринський плацдарм. Знаючи про витік інформації, все ж уперто наступали саме звідси. Букринський плацдарм зіграв важливу роль у створенні сприятливих умов для нового наступу. По-перше, бойові дії радянських військ у цьому районі відвернули основні сили київського угруповання противника; по-друге, ворог поніс на Букринському плацдармі великі втрати (до 55 тисяч солдатів і офіцерів), що значно ослабило його сили. Проте втрати на Букринському плацдармі радянських військ більші в кілька разів і обчислюються сотнями тисяч чоловік. Через місяць безперервних боїв на Букринському плацдармі було вирішено перекинути сили на Лютізький плацдарм. Провівши перегрупування і перейшовши в наступ з Лютізького плацдарму 3 листопада, радянські війська 6 листопада 1943 р. звільнили столицю України — м. Київ; провели кровопролитні оборонні бої проти німецьких з'єднань, які контрнаступали, та 22 грудня 1943 р. просунулися вглиб до 150 км у західному напрямку і захопили важливий стратегічний плацдарм на 185 Дніпрі, довжина якого перевищила по фронту 500 км. Так було створено умови того, щоб завдати нових ударів по німецьких з'єднаннях на Правобережній Україні.

Підсумовуючи результати проведеної у листопаді 1943 року наступальної операції 1-го Українського фронту, можна зазначити, що завдяки сміливому маневру силами та засобами, раптовості завданого удару радянськими військами було визволено столицю України. Битви за Дніпро та визволення Києва мали величезне військово-стратегічне, політичне, міжнародне, моральне значення. Був створений стратегічний плацдарм, який забезпечив звільнення всієї України. Це був потужний удар по фашистській Німеччині, який відіграв видатну роль та прискорив завершення Другої світової війни. На сьогодні варто враховувати досвід Другої світової війни, російське командування не змінило тактики, воно таке ж жорстоке до особового складу. Натомість українцям важливо об'єднатися і спільними силами вибивати російських окупантів з усієї території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – 1965. – 715 с.
2. Барабаш Т. К. Ой Дніпро, Дніпро.../ Т.К. Барабаш // Комуністична праця. –1990. – 16 жовт.
3. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945; [Гол. ред. кол. П. П. Панченко]. – К. : Україна, 2005. – С. 215–223.
4. Бойко Н. Букринська наступальна операція очима очевидців / Н. Бойко // Красзнавство. – 2014. – № 3-4. – С. 117-128.
5. В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945; [Отв. ред. И. Я. Виродов]. – М. : Наука, 1974. – 565 с.
6. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь: новейшее справ. изд. / под. ред Г. Ф. Кривошеева, А. В. Кирилина . - М. : Вече, 2009. – 382 с.
7. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 1: Основные события войны. – М. : Воениздат, 2011. – 848 с.
8. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – Т. 3: Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М. : Кучково поле, 2012. – 864 с.
9. Возненко В. В. Освобождение Киева (осень 1943 г.): популярный очерк / В. В. Возненко, Г. М. Уткин. – М. : Воениздат, 1953. – 176 с
10. Воронцов В.Н. Партийно-политическая работа в советских Вооруженных силах в 1945–1953 гг. (на материалах Восточной Сибири и Монголии) / В.Н. Воронцов, М.С. Суханов // Известия Лаборатории древних технологий. – 2019. –Т. 15. – № 3. – С. 233–242.

11. Гісем О. В. Всесвітня історія (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 240 с.
12. Гісем О. В. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 176 с.
13. Гончаров В. Битва за Дніпро. 1943 г. / В. Гончаров. — М. : АСТ, Хранитель, 2006. — 777 с.
14. Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання / В. А. Гриневич // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. — К., 1995. — С. 60-65.
15. Гриневич В. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. / В. А. Гриневич // Історія українського війська [під ред. Я. Дашкевича]. — Львів : Світ, 1996. — 837 с.
16. Грицюк В.М. Битва за Дніпро / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. — 2013. - № 23. — С. 59-61.
17. Громчак Б. Битва за Київ / Б. Громчак, Н. Левицька // Наукові здобутки молоді вирішенню проблем харчування людства у ХХІ столітті: 80 Міжнародна наукова конференція молодих учених, аспірантів, студентів. — 2014. — С.23-24.
18. Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою / В. О. Дайнес. — М.: Яуза: Эксмо, 2010. — 800 с.
19. Еронин Н. Битва в цифрах (к 30-летию битвы за Днепр) / Н. Еронин // Военно-исторический журнал. — 1973. — № 9. — С. 45–53.
20. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков — М.: Издательство Агентства печати Новости, 1974. — Т. 2. — 435 с.
21. Захаров Ю.Д. Генерал армии Н.Ф. Ватутин / Ю.Д. Захаров. — М.: Воениздат, 1985. — 192 с.
22. История второй мировой войны 1939-1945 — М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. — Т. 7 — 370 с.

23. Каманин Н.П. Летчики и космонавты / Н.П. Каманин. – М.: Политиздат, 1972. – 448 с.
24. Карель. П. Восточный фронт: в 2 кн. / П. Карель. Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М. : Изографус, 2003. – 462 с.
25. Кидонь В. І. Оперативна обстановка напередодні проведення Київської стратегічної наступальної операції 1943 р. / В. І. Кидонь // Військово-науковий вісник. – 2017. – Вип. 27. – С. 19-32.
26. Кидонь В. Радянські військові мобілізації 1943 року в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки / В. Кидонь // Сторінки воєнної історії України. – 2017. – Вип. 19. – С. 83-96.
27. Кидонь В.І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія: дис. канд. істор. наук : 20.02.22 / В.І. Кидонь – К., 2018. –418 с.
28. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль ; заг. ред. В. А. Смоля ; Ін-т історії України НАН України. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
29. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944 / И. С. Конев. – М. : Наука, 1972. – 368 с.
30. Король В. Ю. Історія України / В. Ю. Король. – К.: Вид. центр «Академія», 2005. – 496 с.
31. Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. – 1994. – №7-8. – С. 25-38.
32. Кравченко І. Є. Коралові краплі після дощу / І. Є. Кравченко – К.:Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. – 212 с.
33. Крайнюков К.В. Оружие особого рода / Крайнюков К.В. Оружие особого рода. – М.: Мысль, 1984. – 2-е изд. – 591 с.
34. Курист Л. И. Атакуют танкисты / Л. И. Курист. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 123 с.
35. Лисенко О. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: споба нової концептуальної візії / О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 88–117.

36. Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала Вермахта / Э. фон Манштейн; [пер. с англ. Т. М. Шуликовой]. – М. : ЗАО «Центрполиграф», 2009. – 575 с.

37. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М. : Издательство иностранной литературы, 1957. – 304 с.

38. Мельников С. И. Маршал Рыбалко / С. И. Мельников. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1980. – 473 с.

39. Москаленко К. С. Киевская операция. Воспоминания бывшего командующего 40-й, а затем 38-й армиями / К. С. Москаленко // Военноисторический журнал. – 1973. – № 12. – С. 51–58.

40. Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: (1943 – 1945): спогади командарма / К.С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – Кн.2. – 671 с.

41. Москаленко К.С. На юго-западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма: в 2 кн. / К. С. Москаленко. – М. : Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – 567 с.

42. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.

43. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов ; Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление]. – М. : Воениздат, 1951. – 264 с.

44. ОУН на СУЗ в 1943-1945 рр. / Упоряд. Сергій Волянчук. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2017. – 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 34).

45. Пам'ять народа. Журнал боевых действий войск 1-го Украинского фронта // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10014556>

46. Панчук І. Історія України. Комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання і державної підсумкової атестації / І. Панчук. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2017. – 480 с.

47. Пасічко Я. Сталінград – точка відліку нових фактів і подій (на основі нових надходжень до фондової колекції меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Я. Пасічко // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2014. – № 1 (3). – С. 55-62.

48. Печенюк І. Проведення мобілізацій і призовів в Україні для комплектування частин Червоної армії в 1941-1944 роках / І. Печенюк // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» / За заг. ред. проф. Г.М.Стародубець. – Житомир: Полісся, 2015. – С.80-84.

49. Приказ Ставки ВГК № 089 начальникам штабов Воронежского, Юго-Западного, Донского, Сталинградского и Закавказского фронтов о призыве в Красную Армию граждан, проживающих на освобождаемых от оккупации территориях. 9 февраля 1942 г. // ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 126. Л. 33, 34. Заверенная копия [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/214372-prikaz-stavki-vgk-089-nachalnikam-shtabov-voronezhskogo-yugo-zapadnogo-donskogo-stalingradskogo-i-zakavkazskogo-frontov-o-prizyve-v-krasnuyu-armiyu-grazhdan-prozhivayuschih-na-osvobozhdaemyh-ot-okkupatsii-territoriya-9-fevralya-1942-g>

50. Рамазанов Ш. Ш. Київська стратегічна наступальна операція / Ш. Ш. Рамазанов // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 46. – С. 176–187.

51. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. Рибченко. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – 16 с.

52. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский – М.: Воениздат, 1985. – 384 с.

53. Рубежі слави: патріотично-краєзнавчі матеріали / [уклад. Н. О. Кліменко]; КЗ КОР «Київська обласна бібліотека для юнацтва». – К., 2020. – 92 с.

54. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т. 16 (5–3) / [сост. Соколов А. М. [и др.]; под общ. ред. Золотарева В. А.]. – М. : ТЕРРА, 1999. – 360 с.

55. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941-1945» / В. Сімперович // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2014. – № 1 (3). – С. 19-50.

56. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т. 2: Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М. : Воениздат, 1962. – 407 с.

57. Солодько П. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. [Електронний ресурс] / П. Солодько // Історична правда. – 2013. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/6/139185/>

58. Спогади Первова Миколи Васильовича до 40-річчя форсування Дніпра і битви на Букринському плацдармі. 1983 р.

59. Спр. 239. Документи про організацію штабів та формувань місцевої ППО та воєнізованої пожежної охорони в містах УРСР: довідки, листування, 18.02–23.11.1943, 95 арк.

60. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець, С. В. Сидоров]; відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : НУОУ Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.

61. Страшевич В.Б. Участь Дніпровського загону Пінської військової флотилії / В.Б. Страшевич // Черкащина в контексті історії України: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю

Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О., 2005. – С.68-84.

62. Страшна правда про визволення Києва [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dynamo.kiev.ua/blog/205747-strashna-pravda-pro-vizvolennya-kiva->

63. Строева А. Т. Шестая танковая и ее командарм / А. Т. Строева. – К. : Молодь, 2000. – 208 с.

64. Сушко О. О. Народне ополчення липень-вересень 1941 р. Участь загонів народних ополченців в обороні Києва/ О. О. Сушко, І. В. Мелещенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : [збірник наукових праць] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. - Вип. 10. - С. 333-341.

65. Тищенко К. Пригожин про вербування ув'язнених на війну в Україні: Або зеки, або ваші діти [Електронний ресурс] / К. Тищенко // Українська правда. – 2022. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/16/7367677/>

66. Топчій А. Коли постало питання про забезпечення новобранців, Георгій Жуков заявив: «Обмундирувати і озброювати тих хохлів? Всі вони зрадники! Чим більше у Дніпрі потопимо, тим менше в Сибір після війни зашлемо» [Електронний ресурс] / А. Топчій // Срібна земля. – 2016. – Режим доступу: <https://sz.uz.ua/istoriya/istoriya-ukrajini/4371-koli-postalo-pitannya-pro-zabezpechennya-novobrantsiv-georgij-zhukov-zayaviv-obmundirovuvati-i-ozbrojuvati-tsikh-khokhliv-vsi-voni-zradniki-chim-bilshe-v-dnipri-potopimo-tim-menshe-v-sibir-pislya-vijni-zashlemo.html>

67. У столиці відзначили 79 річницю звільнення Києва від нацистських загарбників. Українформ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3608849-u-stolici-vidznacili-79-ricnicu-zvilnenna-kieva-vid-nacistskih-zagarbnikiv.html>

68. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1975. –Т. 2. – 629 с.

69. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горєлов та ін.]. – К. : Україна, 2005. – 560 с.
70. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – КН-254871-254873. – НД-28645-28651.
71. Халин К.Е. Ордена и медали России / К.Е. Халин. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2006. – 432 с.
72. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 684, арк. 39.
73. Ціна перемог маршала Жукова. Чорноморські новини: Одеська обласна громадсько-політична газета. – 2019. – № 94 (22113) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://chornomorka.com/archive/tags/istorija.html>
74. Шеин Д. В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.
75. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни / С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – 908 с.
76. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten - Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – 1320 p.
77. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. – Bd. 8. – Die Ostfront 1943/44 – Der 353. Krieg im Osten und an den Nebenfronten – Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – 1320 p.
78. Nevenkin K. Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2008. – 940 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

